

OSMANLI'DA SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

Prof. Dr. Mefail HIZLI
Doç. Dr. Fuat İSTEMİ
Doç. Dr. Ümit GÜLER
Doç. Dr. Faruk TAŞKIN

- Mefail Hızlı
- Fuat İstemî
- Ümit Güler
- Faruk Taşkın

OSMANLI'DA SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

Şarkiyat

BİLİM VE HİZMET VAKFI YAYINLARI

ISBN 978-625-98843-2-5

9

78625

9884325

Şarkiyat

BİLİM VE HİZMET VAKFI YAYINLARI

Şarkiyat

BİLİM VE HİZMET VAKFI YAYINLARI

OSMANLI'DA SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

Editörler

Fuat İSTEMİ
Ahmet KARA

Şarkiyat

BİLİM VE HİKMET VAKFI YAYINLARI

Diyarbakır 2023

Bu kitabın yayın hakkı Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları'na aittir. Yayınevi ve yayıncısının izni olmaksızın çoğaltılamaz, kopyalanamaz ya da yayınlanamaz.

OSMANLI'DA SOSYAL VE İKTİSADİ HAYAT

Editörler:

Fuat İSTEMİ

Ahmet KARA

ISBN: 978-625-98843-2-5

Yazarlar:

Prof. Dr. Mefail Hızlı

Doç. Dr. Fuat İstemi

Doç. Dr. Ümit Güler

Doç. Dr. Faruk Taşkın

© Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları

E-Yayın/Aralık 2023, Diyarbakır

Tüm Hakkı Saklıdır

Kapak ve Mizanpaj: Fuat İstemi

Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları

Sertifika No: 52468

Mimar Sinan Cad. Aslan Apt. A Blok, Kat: 1, No: 2,

Yenişehir/DİYARBAKIR

<https://www.sarkiyat.org/>

sarkiyatvakfi@gmail.com

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	4
I. BÖLÜM	
OSMANLI KURULUŞ DÖNEMİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM VE BURSA SULTANİYE MEDRESESİ.....	6
II. BÖLÜM	
DİYARBEKİR 1 NUMARALI AHKÂM DEFTERİNDE ŞEHRİZOR, MUSUL VE KERKÜK'E DAİR KARARLAR (1742-1754)	20
III. BÖLÜM	
OSMANLI DİYARBEKİRİ'NDE MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİM TOPLUMLARIN SUÇ İLİŞKİLERİ (1800-1853).....	51
IV. BÖLÜM	
18. YÜZYIL İKİNCİ YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE DIŞ BORÇLANMA GİRİŞİMLERİ	87
V. BÖLÜM	
OSMANLI DİYARBEKİRİ'NDE MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ (1800-1853)	110
VI. BÖLÜM	
MADENCİLİK SEKTÖRÜNDE ÖNE ÇIKAN BİR KURULUŞ: MURGUL BAKIR İŞLETMELERİ.....	130

ÖN SÖZ

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'ndeki sosyal ve iktisadi hayat ile ilgili altı araştırma yer almaktadır. İlk çalışma Prof. Dr. Mefail Hızlı tarafından hazırlanmış olup "Osmanlı Kuruluş Döneminde Eğitim-Öğretim ve Bursa Sultaniye Medresesi" başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada Osmanlı kuruluş döneminde İslâm medeniyetinin önemli bilim ve kültür merkezleri hakkında bilgi verilerek kuruluş döneminde Bursa medreseleri ve bu dönemdeki Osmanlı ilim adamlarından bahsedilmiştir. Ayrıca kuruluş dönemindeki medreselerin düzeninin nasıl olduğundan söz edilerek Çelebi Mehmed ve Yeşil/Sultaniye medresesi ile alakalı bilgiler aktarılmıştır.

Eserde yer alan ikinci çalışma Doç. Dr. Fuat İstemi'nin oluşturduğu "Diyarbakir 1 Numaralı Ahkâm Defterinde Şehrizar, Musul ve Kerkük'e Dair Kararlar" başlığı ile yer almaktadır. Bu çalışmada öncelikle ahkâm defterleri ve özelde Diyarbakir ahkâm defterleri hakkında ayrıntıya girilmeden genel bilgiler verildikten sonra Şehrizar, Kerkük ve Musul vilayetleri hakkında ahkâm defterlerine dayalı olarak bir arşiv çalışması yapılmıştır. Diyarbakir 1 numaralı ahkâm defterinde yer alan hükümler, vakıflar, vergi ve öşür, idarecilerin ve halkın işledikleri suçlar, göç eden kişilerin eski yerlerinde iskânı ve diğer hususlarla ilgili hükümler şeklinde başlıklar halinde incelenmiştir.

Eserde yer alan bir diğer çalışma Doç. Dr. Ümit Güler tarafından hazırlanan "Osmanlı Diyarbakiri'nde Müslüman ve Gayrimüslim Toplumların Suç İlişkileri" başlığı ile hazırlanmıştır. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde müslüman ve gayrimüslimlerin hukukî statüleri ve toplumsal ilişkileri hakkında Diyarbakir örneklemini üzerinden cinayet, gasp, zabt, hırsızlık, mala zarar verme, dinî hak ve hürriyetlere yönelik suçlar gibi başlıklar ele alınmıştır.

Eserin dördüncü çalışması Prof. Dr. Mefail Hızlı tarafından kaleme alınan "18. Yüzyıl İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlanma Girişimleri" adlı çalışmadır. Bu çalışmada yazar, Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılda yaşadığı borçlanma serüveninin

1918'de yayımlanan bir makalede nasıl değerlendirildiği üzerinden ilgili dönemde Osmanlılarda devlet borçlanması konusuna ışık tutmaktadır.

Eserde yer alan beşinci çalışma "Osmanlı Diyarbekiri'nde Müslüman ve Gayrimüslimlerin İktisadi İlişkilerine Genel Bir Bakış" adlı araştırma olup Doç. Dr. Ümit Güler tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışma da yazarın bir önceki çalışmasına paralel olarak Osmanlı'nın Müslüman ve gayrimüslim toplumlarının iktisadi ilişkilerini Diyarbekir örneklemini üzerinden, toplumlar arasında meydana gelen alacak verecek meseleleri, alım satım ilişkileri, mülkiyet davaları, ticari hayatta yaşanan ihtilaflar ve diğer bazı iktisadi ve hukuki uygulamalar çerçevesinde ele almaktadır.

Eserin son çalışması ise Doç. Dr. Faruk Taşkın tarafından yazılan "Madencilik Sektöründe Öne Çıkan Bir Kuruluş: Murgul Bakır İşletmeleri"dir. Yazar bu çalışmasında madenciliğin Anadolu'daki tarihsel geçmişinden başlayarak Osmanlı Devleti'nde madencilik ve Murgul maden yataklarının günümüze kadar kullanımı hakkında kıymetli bilgiler vermektedir.

Ahmet KARA

BATMAN 2023

I. BÖLÜM

OSMANLI KURULUŞ DÖNEMİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM VE BURSA SULTANİYE MEDRESESİ

Prof. Dr. Mefail HIZLI

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam
Tarihi Anabilim Dalı (mefailhizli@uludag.edu.tr)

OSMANLI KURULUŞ DÖNEMİNDE EĞİTİM-ÖĞRETİM VE BURSA SULTANİYE MEDRESESİ

Giriş

Osmanlı öncesi Selçuklu döneminde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde köklü bilim kurumlarının yerleşmiş gelenekleri ile dönemin en önemli kültür merkezleri sayılan Mısır, Suriye, Endülüs, İran ve Türkistan'dan gelen bilim adamları, aynı zamanda Osmanlı topraklarındaki bilimsel nüveyi de oluşturmuşlardır. İslâm dünyasında 12. yüzyılda giderek sönmeye yüz tutan bilimsel aktivite ve heyecan Osmanlılar sayesinde yaklaşık dört asır daha devam etme şansı bulmuştur. 14. yüzyıla gelindiğinde ise, etkinliğinin ve performansının zirvesine ulaşan bir İslâm bilimi ile karşılaşmaktadır. Bunda, bilim ve kültür hayatına yeni bir dinamizm ve zenginlik katan Osmanlıların büyük katkısının olduğu şüphesizdir. Artık bu dönemde, İslâm dünyasının bilinen kadim bilim merkezlerine Bursa, Edirne, İstanbul, Üsküp, Saraybosna gibi yeni kültür ve bilim merkezleri de ilave edilmiştir.

Osmanlı Kuruluş Döneminde İslâm Medeniyetinin Önemli Bilim ve Kültür Merkezleri

İlk Osmanlı medreselerinde müderris olanların bir bölümü tahsilinin tamamını Anadolu'da tamamlarken, büyük bir bölümü de ilk tahsilinden sonra İslâm dünyasının ünlü bilim merkezlerine giderek değişik alanlarda kendilerini yetiştirip icazet alıyorlardı. 14 ve 15. yüzyıllarda Osmanlı ilim adamları ve geleceğin müderrisleri Mısır, İran ve Türkistan'a seyahat etmişler ve oradaki medreselerde öğretimlerini tamamlamak suretiyle tekrar Anadolu'ya gelerek ilmî faaliyetlerine devam etmişlerdir.

İznik'te kurulan Orhan Gazi adındaki ilk Osmanlı medresesinin ve Osmanlıların ilk müderrisi *Davud-ı Kayserî*, öğrenimine Karaman beldesinde başladıktan bir süre sonra Kahire'ye gitmiş ve orada Hadis, Tefsir ve Fıkıh Usûlü ilimlerini

okumuş; Mısır'da bir kaç sene kaldıktan sonra Anadolu'ya dönmüştür.

Bu seyahatler neticesinde gelişen bir ilim alış-verişinin yanında Anadolu'ya bilhassa Şam, Mısır, Maverâünnehir ve Horasan'dan bir kitap akımı da başlamıştı. Şakâik'te nakledildiğine göre, bu devir ulemasından *Molla Fenârî*'nin 10 bin ciltlik zengin bir koleksiyonu vardı. *Molla Fenârî*'nin kütüphanesinin zenginliği muhtemelen yaptığı ilmî seyahatler sayesinde gerçekleşmiştir. Bunun yanında Osmanlı medreselerinde yetişen ilim adamlarının da bu devirde eser vermeye başlamaları ve bu eserlerin kopyalarının meydana getirilmesiyle de artık Osmanlı ülkesinde bir birikiminin başladığı görülmektedir.

Kuruluş Dönemi Bursa Medreseleri

Osmanlı medrese geleneğinin doğuşunda en önemli durak durumundaki Bursa ve havalisinde Osmanlı yükseköğretim kurumlarının ilki olan *İznik Medresesi*, Orhan Gazi tarafından 1330-31 yılında kurulmuştur. Böylelikle Orhan Gazi, *İznik Orhaniyesi* adıyla da anılacak olan bu medreseyle bir "ilk"e imza atmış ve eğitim-öğretim alanında vakıf kuran Osmanlı padişahlarının birincisi olma unvanını da elde etmiştir.

Bu şekilde başlayan medrese kurma yarışı, Bursa'da yine aynı padişah tarafından inşa edilen iki medreseyle devam etmiştir. Güçlü vakıfları bulunan bu medreselerin bina edildiği alanlar ve çevreleri, aynı zamanda halkın da yerleşim bölgeleri haline gelmişti. Vakıflar, medresenin yanı sıra cami, mektep, imarethane (aşevi), kütüphane vs. inşasıyla oluşturdukları külliyeler sayesinde, bu mahallerde ikamet etmekte olan vatandaşların dinî, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanmasına zemin hazırlamışlardı.

Orhan Gazi, Bursa'nın fethinden yaklaşık on yıl sonra (1335) kentin en büyük manastırını medreseye çevirdiği gibi

(Manastır Medresesi) ayrıca 1339-1340'da şimdiki Orhan Camii'nin yanında bir medrese daha yaptırmış ve her iki medreseye de vakıflar tahsis etmişti. Gerçekten de Orhan Gazi'nin yaptığı bütün bu atılımları arasında en çok dikkat çeken kültür ve eğitim ağırlıklı faaliyetleridir.

Öte yandan yine kuruluş döneminde Bursa'da daha birçok medrese inşa edildiği görülmektedir. Bunlar; Orhan Gazi'nin büyük komutanlarından Lala Şahin Paşa tarafından Bursa'da kurulan ve kendi adıyla anılan medresesi, I. Murad döneminde inşa edilen Çekirge'deki Hudâvendigâr Medresesi, Ulu Cami civarındaki Esediye (Musallâ) Medresesi, Yıldırım devrinde yapılan Çandarlı Hayreddin Paşa'nın oğlu Ali Paşa Medresesi, Molla Yegân Medresesi, Eynebey Subaşı Medresesi, Ferhadiye Medresesi, Molla Fenârî Medresesi ve Yıldırım Medresesi.

Kuruluş Dönemi Osmanlı İlim Adamları

Osmanlıların ilk müderrisi *Davud b. Mahmud b. Muhammed el-Kayserî*, önde gelen bir Türk bilim adamı ve mütefekkiridir. İlk tahsilini Karaman beldesinde yaptıktan sonra Kahire'ye gitmiş ve orada değişik İslâm ilimlerini öğrenmiştir. Mısır'da ancak bir kaç sene kalmış, Anadolu'ya gelişinde bir müddet Bursa'da ikamet etmiştir. Tasavvuf üzerine geniş bilgisi olan Davud-ı Kayserî, *Muhyiddin ibnü'l-Arabî*'nin *Fusûsu'l-Hikem* isimli meşhur eserine geniş bir şerh yazmış ve bu şerhin başına bir de mukaddime eklemiştir. Bu eserde tasavvuf ilminin esaslarını açıklamıştır. 1351 yılında vefat etmiş olup kabri İznik'tedir. Hadis, tefsir, fıkıh ve tasavvuf ilimlerine dair yirmiyi aşkın eseri vardır.

Davud-ı Kayserî'den sonra İznik'teki Orhan Gazi Medresesi'ne *Tâceddîn Kürdî* ve *Alâeddîn Esved* müderris olarak atanmışlardır. Yine bu dönemdeki ünlü bilim adamlarından biri olan ve *Molla Fenârî* asıyla tanınan *Şemseddin Mehmed b. Hamza el-Fenârî*, hem tasavvuf, hem de mantık ve diğer aklî ilimlerde söz sahibi idi.

Diğer bir ilim adamı, matematikçi ve astronom *Kadızâde Rûmî* adıyla şöhret bulan *Musa Paşa*'dır. Kadızâde, aslen Bursalı olup burada tahsilini tamamladıktan sonra önce Horasan'a, sonra da Türkistan'a giderek ders görmüş ve Semerkant'ta rasathane müdürlüğüne, daha sonra da Semerkant Medresesi başmüdürlüğüne yükselmiştir.

Osmanlı kuruluş döneminde bunlardan başka değişik alanlarda *Molla Yegân*, *Murad b. İshak*, *Hacı Paşa* adıyla meşhur *Celâleddin Hızır*, *Şeyh Cemâleddin Aksarayî*, *Taceddin İbrahim* ve *Hüsameddin Tokadî* gibi bilim adamları da yetişmiştir.

Kuruluş Döneminde Osmanlı Medrese Düzeni

Medreseleri Selçuklulardan devralan Osmanlılar, mimari ve teşkilat yapısı bakımından son derece önemli gelişmeler kaydetmişlerdir. Bağlı buldukları vakıfların destekleriyle hizmetlerini sürdürebilen medreseler, fizikî bakımdan eğitim-öğretime en elverişli şekilde inşa edilmekteydi.

Medrese ve mektep yaptırmayı ibadet telakki eden Osmanlılar, medreselerin dershanelerini kible tarafına bakacak şekilde inşa etmeye özen gösteriyorlardı. Sayıları 5-22 arasında değişen medrese odalarında öğrenciler, 19. asır sonlarına kadar, tek başlarına kalıyorlardı. Oda sayısına paralel öğrenci mevcudu barındıran medreselerde, ayrıca, öğrencilerin derslerini tekrar ettiren ve bir sonraki dersi hazırlamakla görevli müdler de kalabiliyordu.

Her öğrenciye, en az bir din görevlisinin yevmiyesi tutarında bir burs bağlanmakta, yine ücretsiz olarak günde iki öğün de yemek verilmekteydi. Bu öğünlerde et yemeği çıkmasına oldukça itina gösterilmekteydi. Öğrencilere vakıflarca sağlanan imkânlardan biri de, derslerin medrese dışında yapılması durumunda "yaylâkiye", buna ilâveten "bahâriye" ve "nehâriye" adlarıyla ek tahsisatların konulmasıydı.

İcazetini alan bir talebe, şayet müderrisinin dikkatini çekecek performans sergilemişse “muîd” olarak tayin olunur, muayyen bir müddet muîdlik yaptıktan sonra yine müderrisin referansıya kendisine bir medrese verilirdi. Medreseye tayinlerinde müderrislere berat verilirdi. Sağlanan bütün bu imkânlar, öğrencilerin geçinme, barınma vb. sıkıntılarını asgariye indirerek çalışma şartlarını en üst seviyeye çıkarmayı amaçlıyordu.

İlk dönem medreseleri “yirmili”, “otuzlu”, “kırklı”, “hariç”, “dahil” şeklinde derecelerle anılıyordu. Bunlar, bir bakıma ders veren müderrislerin aldıkları günlük ücretleri gösteriyordu. Yirmi akçeyle başlayan müderris yevmiyeleri, altmış ve hatta bazı özel durumlarda daha da yükseğe çıkabiliyordu. En düşük yevmiyeli bir medresede görev alan bir müderrisin maaşı, herhangi bir mescidde görev yapan imamın 4-5 katına eşitti. Aldıkları ücrete ek olarak her gün verilen yemek ve sağlanan lojman imkânı, müderrislerin eğitim-öğretimde performanslarının en üst düzeye çıkmasını sağlıyordu.

Osmanlılarda ilk devirlerde medreselerde derecelerine göre çeşitli zamanlarda değişik dersler okutulmuştur. Ancak bu derslerin hangileri olduğu hakkında kesin bilgimiz yoktur. Bununla birlikte, İslâm coğrafyasının diğer medreselerinde okutulmakta veya okutulmuş olan fıkıh, hadis, tefsir, fıkıh usulü tarzındaki dersler (naklî ilimler) ile mantık, kelâm, belâgat, lügat, nahiv, hendese, hesap, hey’et ve felsefe gibi derslerin (aklî ilimler) Osmanlı medreselerinde de verilmekte olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Gerçekten de bu dönemde müderris konumuna gelmiş kişiler aklî ve naklî ilimleri büyük ölçüde okutabilecek durumda yetişiyorlardı.

Medreselerde dersler genelde Türkçe verilmekle beraber çoğunlukla dinî içerikli metinleri ve eserleri anlama yönünden Arapça dili üzerinde ciddiyetle duruluyordu. Medrese hocalarının

ve talebelerinin Arapçayı iyice öğrendikleri konusunda şüphe yoktur.

İlk devir Osmanlı medreselerinde, Selçuklularda olduğu gibi Hanefî fıkhı üzerinde ders verilirdi. Osmanlı medreselerinde baştan itibaren müderrisler hep maaşlı idi. Maaş yanında müderrislere, onların yardımcıları ve asistanları durumundaki “muîd”lere ve öğrencilere de yiyecek yardımında bulunulurdu. Müderrislere günlük maaş yanında bir takım yan ödemeler de yapılırdı. Bu yan ödenekler senelik veya mevsimlik olarak veriliyor ve genellikle “luhûmiye”, “bahâriye”, “yaylâkiye” ve “taâmîye” adlarıyla anılıyordu. Kışlık yakacak olarak ücretsiz odun verilmesi de âdetten idi.

Çelebi Mehmed ve Bursa

Osmanlı tarihi boyunca anıtlarıyla öne çıkan Bursa’yı belki de en iyi hatırlatan iki mimari eserden ilkinin Ulu Cami, diğersinin ise Yeşil Türbe olduğu kuşkusuzdur. 14. yüzyıl sonuna kadar Batı Anadolu’nun en gelişmiş kentlerinden biri olarak varlığını devam ettiren Bursa, aynı yüzyılın sonunda muhteşem bir yapı olan Ulu Cami ile tanıştı. Birkaç yıl geçmemiştir ki Bursa, Timur ordularının son derece büyük bir yağma ve yıkımına sahne oldu. Bu, Osmanlı Devleti’nin ve bu en büyük kentin, siyasî ve askerî anlamda bir tükenişi anlamına geliyordu.

Sonuçta 11 yıl süren fetret dönemini müteakip 1413’de Çelebi Mehmed, Osmanlı Devleti’nin ikinci kurucusu olarak Anadolu’da siyasî birliği sağlamış ve devletin başına geçmişti. Dolayısıyla Osmanlıların yaşadığı bu badire ve sıkıntılardan sonra, kent giderek gelişen ve hızla büyüyen bir çizgi yakaladı. Çelebi Mehmed’in Bursa’da başlattığı inşa hamlesi, Yeşil Cami ve Türbe’nin yanı sıra bir medrese ve imaretin vücut bulmasına yol açmış ve bu faaliyetler hız kesmeden diğer kentlere de sıçramıştı.

Günümüzün Harvard (Amerika Birleşik Devletleri) ve Oxford (İngiltere) gibi üniversitelerin bilimsel alanda ulaştığı

prestiji, Sultaniye Medresesi bir bakıma 15. yüzyılın ilk yarısında yakalamıştır. Bu bölümde adı geçen medrese ve burada görev yapan bazı ünlü müderris/ilim adamlarına dair birtakım bilgiler aktarılacaktır.

Yeşil / Sultaniye Medresesi

Beşinci Osmanlı hükümdarı Çelebi Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Sultaniye Medresesi, tarih boyunca türbe ve caminin ünü ve bunların yakınında yer alması nedeniyle “Yeşil” adıyla da anılmıştır. Ancak mahkeme sicilleri, medreseye, inşa edildiği yüzyıl içinde “İmâret-i Sultân” veya “Sultan İmareti” denildiğini de göstermektedir. 16. yüzyılda ise “Sultaniye”, “Sultan” ve “Sultan Mehmed Han” isimlerinin daha çok kullanıldığına tanık olunmaktadır.

Medresenin hangi tarihte kurulduğu konusunda bazı görüş farklılıkları bulunmakla birlikte Ekrem Hakkı Ayverdi’nin katıldığı 1419 tarihinin, vakfiye tanziminden sonra medresenin yapılamayacağı düşüncesinden hareketle, gerçeklere daha uygun düştüğü söylenebilir.

Bugün Türk-İslâm Eserleri müzesi olarak hizmet veren medrese binasında hâlen bir büyük dershaneye birlikte biri büyük 13 oda ve bir de tuvalet bulunmaktadır. Ayverdi, vakfiyeye göre medresede 30 talebenin öğretim göreceğini, ancak medresenin mevcut kapasiteyle buna imkân bulamayacağını ve başlangıçta tasarlandığı gibi medresenin iki kat bina edilemediği için medresenin bir katla sınırlı tutulduğunu, bazı delillerle ortaya koymaya çalışır.

Selâtin medreselerine özgü bir uygulamayla Sultaniye Medresesi’nin her odasına birer talebe yerleştirildiği düşünülürse, medresede öğrenci sayısı 19. yüzyıl ortalarına kadar 13-15 arasında gerçekleşmiştir. Medresede 1884’de 26 talebe mevcut iken bu rakam 1906’da 70’e yükselmişti.

Camiyle birlikte medrese için düzenlenen vakfiyenin tarihi Mart 1419'dur. Vakfiyede yer alan şartlara göre, *“dinî konularda uzmanlaşmış, devrin eserlerinde yer alan tartışmalı konular hakkında bilgili ve çözüm konusunda deneyimli, araştırmaları sırasında ilgiyi ve motivasyonu azaltacak konularda dikkatli davranabilen”* müderrislere günlük olarak 20 akçe, yıllık 36 müd buğday ve 12 müd arpa verilecektir. Bu o dönem için son derece büyük bir alım gücünün müderrislere sağlandığı anlamına geliyordu. Ayrıca, *“derslerin müzâkeresine muktedir ve vazifesini mâni'-i şer'iden (yasal bir engelden) başka hiçbir sebeble terk etmeyen”* iki muidin (araştırma görevlisi) her biri için günlük 5 akçe ve yıllık 12 müd buğday tahsis edilmişti. Medrese öğrencilerinin her biri için günlük 1 akçe ve 2 adet zaviye ekmeği tayin edilmişti. Bunun dışında medresede ders gören öğrencilerin Yeşil İmaretî'nden iki öğün yemek yeme imkânları da bulunuyordu.

Vakfiyesinde, medresesine iki muidin görevlendirildiği yazılı ilk Osmanlı medresesi hüviyetinde olan Sultaniye Medresesi'nde, iki muidin birden görev aldığını gösteren mahkeme sicilleri de bulunmaktadır. 1543'e tarihlenen bir belgeye göre, medresede görevli muidler Mehmed ve İbrahim, müderrisleri Ehlice Muhyiddin Halife ile sebebi açıkça belirtilmeyen bir konuda ciddi bir şekilde tartışmışlar ve sonuçta mahkemelik olmuşlardı. Eğer mahkemeye intikal eden bir süreç yaşanmasaydı, biz medresede aynı anda iki asistanın görev aldığını belki de hiçbir zaman öğrenemeyecektik.

Yeşil / Sultaniye Medresesi'nin Şöhreti

Osmanlı medreselerinin son başkent Edirne'yi süslemesine kadar Osmanlı dünyasında en üst derecede kabul edilen Sultaniye Medresesi'nin ünü Orta Asya'ya kadar uzanmıştı. Bursa tarihi hakkında dikkate değer önemli malumat aktaran Kamil Kepecioğlu, *“Bursa Kütüğü”* adlı eserinde bu konuyla ilgili son derece enteresan bir bilgi nakleder: *“Bu medresenin şan ve şöhreti*

Buhara ve Türkistan'a kadar gitmiştir. Buralarda bir hoca kurularak azametle yürüdüğü zaman 'Ne o! Sultaniye Medresesi'ne müderris mi oldun?' diye latife ederlerdi ki, bu darb-ı mesel, İslâm âleminde Sultaniye Medresesi'nin büyüklüğüne delâlet eder." Böylece Sultaniye Medresesi'nde ders veren bir kişi olmanın ne denli zor olduğu, buraya atanacak müderrislerin belli aşamalardan geçirildikten ve standartların üstünde bir başarıyı yakaladıktan sonra göreve getirildikleri anlaşılmaktadır.

Bu medresenin, diğer Bursa medreselerinden farklı bir özelliği daha vardır. Kaynakların bildirdiğine göre, medresenin ilk müderrisi Molla Fenârî'nin oğlu Mehmed Şah Efendi'nin (öl. 1435) ilk dersinde, öğrencilerin dışında, Bursa'nın önde gelen ilim adamları da hazır bulunmuş ve kendisine, medresede okutulacak ders konusunda yöneltilen sorulara cevap vermişti. Bundan sonra, Sultaniye müderrislerinin arzu edenlerin katılımına açık ders vermeleri âdet haline gelmişti.

Sultaniye Medresesi'nin kurulmasıyla, İznik'te Orhan Gazi tarafından inşa edilen medrese ikinci dereceye düşmüş olduğu gibi, II. Murad'ın Edirne'de yaptırdığı Üçşerefeli Cami yanındaki Saatli Medrese ile Sultaniye Medresesi de öncülüğü bu medreseye kaptırmıştı. Oldukça geniş vakıf imkânlarına sahip Sultaniye Medresesi ile Yeşil Cami için tahsis edilen vakıflar arasında; bedestenin batısında büyük bir han, Geyve Hanı, Bezzâziye, Sofçular, Dellâllar, Bakkallar, Bakırcılar ve Boyacılar çarşılarında 100'e yakın dükkân, Bursa, İnegöl, Bilecik, Yarhisar, Edincik, Gebze ve Yenişehir'de bazı köyler ile değişik bazı araziler.

Medrese, özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda birçok geniş çaplı onarım görmüştür. 1573'de camiyle birlikte 60 bin akçeye tamir edilen medrese, 1617'de 44.398 akçe harcanarak mamur hale getirilebilmiştir. 1640'da medreseye bitişik Balabancık Köprüsü yıkılmak üzere olduğundan, medreseye zarar verdiği gerekçesiyle önlem alınması istenmiştir. Tespit edilebilen bilgilere göre,

medrese, çatısıyla beraber, en büyük tamiri 24.747 kuruşla 1851’de görmüştü.

Müderrisler, muhtemelen vakfiyede gösterildiği gibi, ilk dönemlerde günlük 20 akçe almaktaydılar. II. Murad devrinde, Hızır Bey bin Celâleddin ile bu devirde Anadolu’ya gelen Alâeddin Ali Tûsî, padişah tarafından bu medresede 50 akçe yevmiyeyle müderris olarak görevlendirilmişti. Yavuz Selim devrinde görev alan Muslihuddin Mustafa bin Halil’e her gün 70 akçe tahsis olunmuştu. 1608’de medresenin, “sahn” derecesine yükselen bir müderrise verildiği anlaşılmaktadır.

16. Yüzyıla Kadar Görev Yapan Müderrislerden Bazıları

Yeşil / Sultaniye Medresesi’nde, Osmanlı ilim adamlarının önde gelenleri müderrislik yapmıştır. Bu medresenin kuruluşundan itibaren özellikle ilk iki yüzyıl içinde görev verilen onlarca müderris arasında şu 20 önemli isim de bulunuyordu:

1. Yusuf Bâlî Fenârî (1435)
2. Mehmed Şah Yegânî (1438)
3. Hızır Bey (1459’dan önce)
4. Yakub Paşa bin Hızır Bey (1480)
5. Alâeddin Ali Tûsî (1482’den önce)
6. Muslihuddin Mustafa (Hocazâde, 1482)
7. Ahi Yusuf bin Cüneyd (1486’dan önce)
8. Sinaneddin Yusuf (II. Bayezid devri)
9. Kıvâmeddin Yusuf (Bağdad kadısı, II. Bayezid devri)
10. Alâeddin Ali Yegânî (1503’dan önce)
11. Neşrî Mehmed (II. Bayezid devri)
12. Rükneddin bin Mehmed (Zeyrekzâde, 1506)
13. Taşköprülü Mustafa Muslihuddin (1519’dan önce)

14. Fahreddin Efendi (İsrafilzâde, 1526)
15. Ehlice Muhyiddin Mehmed (1538)
16. Ahmed İsamüddin (Taşköprülüzâde, 1553)
17. Hüsameddin Hüseyin (Karaçelebizâde, 1571-1572)
18. Şakku'l-kamer Ahmed Çelebi (Bosnavîzâde, 1575)
19. Hasan Efendi (Kınalızâde, 1580)
20. Sinaneddin Yusuf Efendi (1598)

Bu gibi ünlü bilim adamlarının yanı sıra aynı zaman diliminde ilmiye çizgisinde zirveye çıkan sekiz şeyhülislâm da medresede görev almıştı. Bunlardan üçü Fenârî ailesine mensuptu:

1. Mehmed Şah Efendi (Fenârîzâde, 1426)
2. Alâeddin Ali (Zenbilli, II. Bayezid devri)
3. Muhyiddin Çelebi (Fenârîzâde, 1512)
4. Sadullah Efendi (1522'den önce)
5. Ebussuud Efendi (İmâdî, 1526)
6. Muhyiddin Çelebi (Fenârîzâde, 1537'den önce)
7. Seyyid Mehmed (Malûl Emirzâde, 1558)
8. Hoca Sadeddin Efendi (1564)

Ayrıca bu medresenin müderrisleri arasında Anadolu Kazaskerliği de yapan Kadir bin Mehmed, 1519'da görevinin başındaydı.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

15. yüzyılın ilk yarısında Bursa'da bir "dünya üniversitesi" durumunda olan Yeşil Medresesi, eğitim-öğretime açık olduğu yüzyıllar boyunca Osmanlı ilim dünyasının çok önemli şahsiyetlerinin ders verdiği ve öğrenciler yetiştirdiği bir bilim yuvası olmuştur. Dönemlerinin oldukça kudretli ilim adamları

olmasının yanında şeyhülislamlık gibi Osmanlı bürokrasisinin en üst düzeyinde yer alan kişilerin de, kariyerlerinde bu medresede ders vermiş olması, bu müessesenin ne denli kabul gördüğünün bir göstergesidir.

Bu medresede yetişen öğrenciler, mezuniyetleri sonrasında Osmanlı Devleti'nin dinî, askerî, adlî ve maarif bürokrasisinde ihtiyaç duyduğu birçok alanda istihdam edilmişlerdi. Osmanlı coğrafyasının her tarafında dağılarak ülkeye hizmet veren bu kişilerin birikimleri, özellikle İstanbul'un fethinden sonra bu başkentten her alanda imarında da ciddi olarak yönlendirici olmuştu. Bir başka ifadeyle Yeşil / Sultaniye Medresesi, önce birçok açıdan Edirne'yi ve nihai olarak da İstanbul'u besleyen ve devleti "süper güç" haline getiren süreçte çok önemli bir öğretim kurumu olarak hizmet vermişti.

KAYNAKÇA

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmed ve II. Sultan Murad Devri*. 2. İstanbul: Fetih Cemiyet, Yayınları, 1972.

Baldırzâde, Selîsî Şeyh Mehmed. *Ravza-i Evliya*. haz. Mefail Hızlı - Murat Yurtsever. Bursa: Arasta Yayınları, 2000.

Bursa Mahkeme Sicilleri. A4, A5, A35, A39, A43, A46, A108, A113.

Hızlı, Mefail. *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*. İstanbul: İz Yayınları, 1998.

Hudâvendigâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi, 1324 Sene-i Hicriyyesine Mahsusdur, Def'a 34. Bursa: Matbaa-i Vilâyet, 1906.

Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü*. 4 cilt. haz. Hüseyin Algül, Osman Çetin, Mefail Hızlı, Mustafa Kara, M. Asım Yediyıldız. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.

Mecdî, Edirneli Mehmed. *Hadâiku's-Şakâik*, İstanbul: Dâru't-Tıbâ'ati'l-Âmire, 1269/1853.

Taşköprizâde Ahmed Efendi. *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmaniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1975.

II. BÖLÜM

DİYARBEKİR 1 NUMARALI AHKÂM DEFTERİNDE ŞEHRİZOR, MUSUL VE KERKÜK'E DAİR KARARLAR (1742-1754)

Doç. Dr. Fuat İSTEMİ

Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel
İslam Bilimleri Bölümü, (fuatistemi@hotmail.com)

DIYARBEKİR 1 NUMARALI AHKÂM DEFTERİNDE ŞEHRİZOR, MUSUL VE KERKÜK'E DAİR KARARLAR (1742-1754)

Giriş

Herhangi bir yerin siyasi, sosyal ve kültürel tarihi ile ilgili çalışmalarda arşiv belgeleri olmazsa olmaz kaynakların başında gelmektedir. Osmanlı Devleti gibi zamanının en geniş sınırlarına ulaşmış ve pek çok milleti bir arada tutabilmiş bir devletin arşivi, o dönem egemenliği altında bulunan bölgelerin tarihlerinin araştırılmasında birinci el en önemli tarihi kaynaklardır. Osmanlı dönemi ile ilgili yapılacak araştırmalarda şerhiye sicilleri ve ahkâm defterleri bu tarihi kaynaklar arasında yer almaktadır. Zamanında Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunmuş olan bölgelerin tarihlerini araştırırken bu kaynaklardan istifade etmeden yapılacak çalışmalar eksik kalacaklardır. Biz de önemine binaen Şehrîzor, Musul ve Kerkük ile ilgili yapılacak olan araştırmalarda bir örneklik olması amacıyla böyle bir çalışma yaptık. İncelemiş olduğumuz belgelerde bu üç vilayetin idari, siyasi, askeri, ekonomi, sosyal ve kültürel olarak toplumun yaşantısını ortaya koymaya çalıştık. Tabii bu araştırmayı yaparken arşivdeki bütün belgeleri taramamız mümkün olmadığından çalışmamızı yalnızca bir defterle sınırlı tutmayı uygun gördük. Bu defter ise Osmanlı Devleti'nin merkezinden alınan kararların yazılı olduğu ahkâm defterlerinden bir tanesidir. Defterde bu üç vilayet ile ilgili gerek merkezi yönetimin almış olduğu kararlar gerekse de bu bölgede yaşayan halkın yaşadığı sorunlar ve problemlerin tespiti ve çözümüne yönelik alınmış olan kararlar yer almaktadır.

Çalışmamızda öncelikle Ahkâm Defterleri ve özelde Diyarbakir Ahkâm Defterleri hakkında ayrıntıya girmeden bilgi verdikten sonra Şehrîzor, Kerkük ve Musul vilayetleri hakkında kısa bir araştırma yaptık. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi'nde

bu üç vilayetin hangi eyalete bağlı oldukları ve kendileri hakkında yapılacak olan araştırmalarda hangi eyaletin ahkâm defterlerine bakılması gerektiği konusunda herhangi bir bilgi bulamadık. Araştırmalarımızda bu üç vilayete ait kararların Diyarbekir Ahkâm Defterleri içerisinde yer aldığını tespit ettik. Çalışmaya esas aldığımız “1 Numaralı Diyarbekir Ahkâm Defteri” miladi 1742-1754 yılları arasını kapsadığı için, üç şehrin idari yapısı hakkında vermiş olduğumuz bilgileri bu tarih aralığı ile sınırlandırmaya dikkat ettik. Çünkü bu tarih aralığı dışında bu şehirlerin siyasi ve idari tarihi hakkındaki bilgilere hem ihtiyaç duyulmamakta hem de bizi hedefimizden saptıracak gereksiz ayrıntılara girmemize neden olacaktı.

Diyarbekir 1 Nolu Ahkâm Defteri 285 varaktan müteşekkil olup miladi 1742-1754 yıllarını kapsamaktadır. Yaklaşık 12 yıllık bir süreci kapsayan bu defterde toplamda 1201 hüküm yer almaktadır. Bu hükümlerden Şehrızor, Musul ve Kerkük şehirleri ile ilgili hükümlerin sayısı seksen civarındadır. Bu hükümlerin tamamının içeriğini aktarmak hem tebliğimizin hacmini arttıracığından hem de böyle bir gayemiz olmadığından hükümlerin içeriğini burada ele almadık. Sadece hükümlerin özetlerine yer verdik. Özetlerini aktarmış olduğumuz hükümleri de konularına göre kategorize ederek vermeye çalıştık. Hükümlerde kullanmış olduğumuz numaralandırma sistemi daha önce tarafımızca hazırlanmış olan “Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri” isimli projeden aynen alınmıştır. Bundan dolayı hükümler ile ilgili verdiğimiz kaynak bilgileri klasik arşiv belgesi dipnot verme sistemine göre olmayıp, bizim hazırlamış olduğumuz projeye göre olmuştur. Hüküm özetleri verilirken metin altı dipnot yerine, hükmün hemen yanına hükmün sıra numarası ve parantez içerisinde ise orijinal defterdeki sayfa numarası ve hükmün sayfadaki sıra numarası verilmiştir.

1. Ahkâm Defterleri

Hüküm kelimesinin çoğulu olan “Ahkâm” bir konu hakkında kesin bir sonuca varmak, karar vermek anlamına gelmektedir.¹ Osmanlı dönemine ait belgelerde herhangi bir iş veya görev hakkında padişahın vermiş olduğu yazılı emre *hüküm-i Hümayûn* veya *ferman* denmektedir. Dîvan-ı Hümayûn'dan çıkan kararların yazıldığı defterlere ise Ahkâm Defterleri denmektedir. Bu defterler Şikâyet Defterleri'nden sonra ortaya çıkmışlardır.²

Osmanlı Devleti'nin idare edilmesinde üç temel müessese vardı. Bunlar: Bâb-ı Âsafi, Bâb-ı Defterî ve Dîvan-ı Hümayûn'dur.³ Dîvan-ı Hümayûn siyasi, idari, ekonomik ve askeri işlerin görüşülüp karara bağlandığı bir kurum olmanın yanı sıra halktan gelen şikâyetlerin görüşüldüğü bir kurum olarak görev yapmaktaydı.⁴ Dîvan-ı Hümayûn ayrıca yerel mahkemelerde kadıların vermiş olduğu hükümlere itiraz eden kimselerin itirazlarının görüşülüp karara bağlandığı bir yüksek mahkeme olarak da görev yapmaktaydı. Bu kurumda alınan kararlar Ahkâm Defterleri olarak isimlendirilen defterlere kaydedilmekteydi.⁵

Ahkâm Defterlerinde yer alan kararlar incelendiğinde öncelikle kararın tevdi edileceği eyaletin beylerbeyi ve/veya

¹ el-Halil b. Aḥmed, “hkm” maddesi, *Kitabu'l-Ayn*, thk. 'Abdulḥamid Hindavi, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut: 2003, I/343; Seyyid Şerîf el-Cürânî, “hkm” maddesi, *Kitâbü't-Tarîfât*, Beyrut: 1983.

² Ramazan Günay, “Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası Ve Önemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2013/1, Sayı:17. s. 6; Veysel Gürhan, “Kadınların Divan-ı Hümayun'a Şikâyet Haklarını Kullanmaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Diyarbakir Eyaleti 1 Numaralı Ahkâm Defterine Göre)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Aralık 2017, 10/XXXII, s. 327.

³ Günay, *Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri*, s. 11.

⁴ Günay, *Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri*, s. 11.

⁵ Halil Sahillioğlu, “Ahkâm Defteri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul: 1998, I/551.

bölgenin kadısına hitap edilmektedir. Ardından şikâye, t eden kişilerin şikâyet konularının ne olduğu izah edilmekte ve son olarak da söz konusu şikâyetin çözülmesi için nasihat ve merkezin çözüm önerisi yer almaktadır. Hükümün altına ise kaydı yazan kişinin ismi ve tarih yazılmaktadır.⁶ Ahkâm Defterlerine konu olan şikâyetlerin hayatın hemen her alanı ile ilgili olduğunu görmek mümkündür. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

“Arazi, bağ, bahçe, hane, ağıl ve mera yeri anlaşmazlığı, alacak verecek davaları, arazi sulama ve su mecrasının değiştirilmesi, seyyidlerin vergi şikâyetleri, haksız yere vergi talebi, miras ve mirasçılar arasındaki anlaşmazlıklar, yaylak-kışlaklarla ilgili meseleler, tevcihâtla ilgili hususlar, esnafların kendi şikâyetleri ve halkın kendilerinden şikâyetleri, faizle ilgili meseleler, tevliyet ile ilgili anlaşmazlıklar, tımar/zeamet tevcihi ile ilgili karşılaşılan sorunlar, iltizam verilmesiyle ilgili problemler, cizye toplanması ile alakalı hükümler, gayrimüslimlere herhangi bir sıkıntının verilmemesi hususunda tembihler, kanuna aykırı olarak istenen ve fazladan olan vergi talebinin önlenmesi, mal ve eşyanın haksız yere gasbı, eşkiyalık faaliyetleri ve eşkiya ile işbirliği yapanların durumları, cariyelerle ilgili hususlar, asker ihracı, yollardan geçen önemli kişilerin korunması ve ihtiyaçlarının giderilmesi, halka zulüm edilmesinin önlenmesi gibi çok çeşitli şikâyetler ve bunlara getirilen çözümlerin bulunduğu görülüyor.”⁷

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde bu konuların tamamı 1649 yılına kadar Mühimme Defterleri olarak isimlendirilen defterlere yazılmaktaydı. Bu tarihten sonra sadece devlete ait işler Mühimme Defterlerine kaydedilmiş, kişiler başvurulara ait davalarla ilgili hükümleri kayıt altına almak için Şikâyet Defterleri

⁶ Günay, *Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri*, s. 21.

⁷ Günay, *Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri*, s. 21-22.

adı verilen ayrı defterler tutulmaya başlanmıştır.⁸ 1742 tarihinden itibaren ise şikâyetlerin eyaletlere göre ayrı defterlere kaydedilmesi usulü takip edilmiştir ki bunlara Ahkâm Defterleri denmektedir. Zamanla ülkenin sınırlarının genişlemesi, ayrıca devlet otoritesinin zayıflamaya başladığı 18. yüzyılda Dîvan'a şikâyet amaçlı yapılan bireysel başvuruların çoğalması gibi etmenler, bu defterlerin sınıflandırılması ihtiyacını doğurdu. Ayrıca kayıt altına alınan bu hükümler, arşivlerde saklanıp ihtiyaç olması halinde yeniden başvuru alan birer kaynak niteliğinde olduğu için birbirinden farklı konu ve bölgeleri ilgilendiren hükümlerin yerlerini tespit etmenin zorluğu bu tasnif işlemini kaçınılmaz hale getirdi. Bundan dolayı XVIII. Yüzyılda H. 1155/M. 1742 tarihinden itibaren bu defterler artık eyalet isimlerine göre yazılmaya başlandı. Böylece herhangi bir bölge ile ilgili alınan kararlar sadece ilgili bölgenin bulunduğu eyaletin defterine yazılmaya başlandı ve bu durum arşivleme ve yeniden hükme başvurma durumunda kararların tespiti işlemini kolaylaştırdı. Ahkâm Defterlerinin H. 1255/M. 1839 tarihine kadar tutulduğunu görmekteyiz.⁹

XVIII. yüzyıldan sonra tutulmaya başlanan Ahkâm Defterlerinin toplamda 16 eyalet için tutulduğunu ve toplamda 544 adet defterin var olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰

	Defterin Adı	Miladi Tarih	Defter Sayısı
1.	Adana	1742-1878	9
2.	Anadolu	1742-1889	185
3.	Bosna	1742-1867	9
4.	Cezayir ve Rakka	1746-1891	25
5.	Diyarbakir	1742-1875	9

⁸ Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük vd. (Haz.), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Basımevi, İstanbul: 2010, 21.

⁹ Sahillioğlu, "Ahkâm Defteri", I/551.

¹⁰ Genç, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 22.

6.	Erzurum	1742-1879	19
7.	Halep	1742-1850	9
8.	İstanbul	1742-1910	26
9.	Karaman	1742-1878	39
10.	Maraş	1742-1867	6
11.	Mora	1716-1840	21
12.	Özi ve Silistre	1742-1877	49
13.	Rumeli	1742-1908	85
14.	Sivas	1742-1908	36
15.	Şam-ı Şerif	1742-1908	9
16.	Trabzon	1742-1911	8

2. Diyarbekir Ahkâm Defterleri

XVIII. yüzyılda kırk dört eyaletin varlığı bilinen bir durumdur. Fakat bu eyaletlerden yalnızca on altı tanesi için ahkâm defteri tutulmuştur. Bu eyaletlerden birisi de Diyarbekir'dir. Diyarbekir Ahkâm Defterleri H. 1155-1292/M. 1742-1875 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva eden 9 adet defterden müteşekkildir.¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi'ne göre Diyarbekir Ahkâm Defterleri'nde kendisi hakkında hüküm bulunan ve bu eyalete bağlı olan sancak ve kazalar şunlardır:

“Âmid, Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hısn-ı Keyf, Çemişkezek, Siirt, Çapakçur, Sincar, Tercil, Kulp, Çermik, Pertek, Malazgirt, Atak, Pesban, Burban, Seğmen, Meyafarikin, Mührani ve Akçakala sancakları ile Beşiri, Derik, Lice, Silvan, Siverek, Çermik, Ergani Madeni, Palu, Cizre, İvanye, Mardin, Midyat ve Nusaybin kazalarına ait hükümleri ihtiva etmektedir.”¹²

¹¹ Genç, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 30.

¹² Genç, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 30.

Fakat yapmış olduğumuz araştırmada konumuza esas aldığımız Şehrızor, Kerkük ve Musul vilayetlerine ait hükümleri muhtevi müstakil hiçbir Ahkâm Defteri bulamadığımızı belirtmeliyiz. Diyarbakir Ahkâm Defterlerinde yapmış olduğumuz taramada bu üç vilayete dair kararların burada yer aldığını tespit ettik. Dolayısıyla her ne kadar Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi'nde Diyarbakir Eyaletine bağlı olan ve Diyarbakir Ahkâm Defterlerinde kendisi hakkında kararlar bulunan sancak ve kazalar arasında bu üç şehrin ismi zikredilmemiş olsa da bu vilayetler ile ilgili kararların bu defterlerde yer aldığı açıktır.

Diyarbakir Ahkâm Defterleri Başbakanlık Osmanlı Arşivinde (A.DVNS.AHK.DB.d) koduyla kayıt altına alınmış olup, defterler ile ilgili bilgiler aşağıdaki gibi verilmiştir.¹³

Katalog No	Sıra No	Defterin Adı	Tarih		Sayfa Adedi	Katalog Teritibi
			Hicri	Miladi		
989	1.	Diyarbakir	C.1155 – L.1167	1742-1754	285	Kronolojik Fihrist
	2.		Za.1167 – Ş.1176	1754-1763	311	
	3.		Ş.1176 – C.1194	1763-1780	397	
	4.		C.1194 – Ca.1202	1780-1788	173	
	5.		Ş.1206 – N.1228	1792-1813	586	
	6.		Za.1228– Za.1249	1813-1833	96	
	7.		Za.1249 – N.1257	1833-1841	162	
	8.		N.1257 – Ş.1267	1841-1851	188	
	9.		N.1267 – L.1292	1851-1875	146	

¹³ Genç, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 30. Ayrıca bkz: Ahmet Zeki İzgöer (edt.), *Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri 1. Cilt*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır: 2016, s. XVI.

3. XVIII. Yüzyıl Ortalarında Şehrizor, Kerkük ve Musul Vilayetleri

Diyarbakir 1 Nolu Ahkâm Defterinde yer alan hükümler miladi 1742-1754 tarihleri arasını kapsamakta olup, bu aralık XVIII. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir. Bundan dolayı biz de bu üç vilayetin söz konusu tarih aralığındaki siyasi tarihine ayrıntıya girmeden değineceğiz.

Bugün Irak sınırları içerisinde bulunan Süleymaniye, Erbil ve Kerkük şehirlerinden oluşan Şehrizor vilayeti 1554 yılında Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmiştir. Daha sonra bağımsız bir eyalet olarak kabul edilip beylerbeyi tarafından idare edilmiş olmakla birlikte bazen Bağdat eyaletine dahil edilmiştir. Şehrizor'un sancak sayısı bakımından Osmanlı Devleti'nin en fazla sancağa sahip eyaletleri arasında olduğu kabul edilmektedir. Şehrizor eyaletine bağlı sancak sayısının çeşitli tarihlerde 7 ile 32 arasında değiştiği ifade edilmektedir.¹⁴ Çalışmaya esas aldığımız tarih aralığında Şehrizor'un bağımsız bir eyalet olarak yönetildiğini görmekteyiz.¹⁵

1517 yılında Osmanlı Devleti hakimiyetin giren Musul 1586 tarihinde bağımsız bir eyalete dönüşünceye kadar çeşitli tarihlerde Diyarbakir, Bağdat, Luristan ve Şehrizor eyaletlerine bağlı bir sancak olmuştur.¹⁶ Bu tarihten sonra da çeşitli tarihlerde sancağa dönüştürüldüğünü görmekteyiz.¹⁷ 1. Ahkâm Defterinde gördüğümüz kadarıyla H. 1163-1166/1750-1753 yılları arasında Musul'un en üst idari amirine "Beylerbeyi" diye hitap edilmekte,

¹⁴ Hasan Koç, "Osmanlı Dönemi Şehrizor Eyaletinde İdari Taksimat", *Dini Araştırmalar*, Temmuz - Aralık 2014, 17/45, s. 137.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hasan Koç, *Şehrizor'un Tarihi Coğrafyası*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara: 2014.

¹⁶ Ahmet Gündüz, "Musul", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara: 2020, XXXI/363-367.

¹⁷ Koç, *Osmanlı Dönemi Şehrizor Eyaletinde İdari Taksimat*, s. 141.

diğer tarih aralıklarında ise "Vali" olarak hitap edilmektedir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ile Safevî arasındaki mücadelede Musul ciddi bir şekilde etkilenmiştir. 1733 tarihinde Musul'a yapılan saldırılarda Safevîler geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1743 tarihinde ise Safevîlerin Kerkük ve Erbil'i işgal edip Musul'u kuşattığını fakat ciddi bir direnişle karşılaşması neticesinde bundan vazgeçtiğini görmekteyiz. Yine araştırma konumuz olan tarih aralığında Musul'un idaresinin yerli ailelerden ve eşraftan Abdülcelil ailesine verildiğini görmekteyiz. Bu aile XVIII. yüzyıl boyunca Musul bölgesindeki vergi alanlarını genişletince bölgedeki halk tepki göstermeye başlamıştır.¹⁸ Söz konusu olaylar aynı şekilde bizim araştırma konusu yaptığımız tarih aralığı içerisinde gerçekleşmiştir.

Kerkük 1517 yılında Osmanlı Devleti'nin idaresi altına girdikten sonra İran Devleti ile sürekli çekişmelerin olduğu bir yer oldu. Bağdat'ın da alınıp eyalet yapılmasından sonra Kerkük buraya bağlı bir sancak haline getirildi. XVII. Yüzyılda ise Bağdat ile yapılan yazışmalarda Kerkük'e dair herhangi bir bilginin yer almadığını görmekteyiz. Bu durum onun daha sonra Şehrîzor eyaletine bağlandığını göstermektedir. Zaten XVII. Yüzyılın ikinci yarısında Şehrîzor eyaleti içerisinde bir sancak olarak belgelerde geçmektedir. XVIII. Yüzyılda Şehrîzor yerine eyalet merkezi yani paşa sancağı olduğunu görmekteyiz.¹⁹ XVIII. Yüzyıl ortalarında Kerkük'ün Şehrîzor ve Musul gibi bir süre İran hakimiyetine geçti ve ardından Osmanlı tekrar burada hakimiyeti ele geçirdi. Bu olaylar tam da araştırma konumuz olan tarih aralığına denk gelmektedir.²⁰

¹⁸ Gündüz, "Musul", XXXI/363-367.

¹⁹ Ahmet Gündüz, "Kerkük", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara: 2022, XXV/290-292.

²⁰ Gündüz, "Kerkük", XXV/290-292.

4. Diyarbekir 1 Numaralı Ahkâm Defterinde Yer alan Hükümler

Ahkâm defterlerinde yer alan hükümlerin birbirinden farklı pek çok konuya değindiğini daha önce ifade etmiştik. Aynı farklılıkları araştırma konumuz olan 1 Numaralı Diyarbekir Ahkâm Defterinde de görmekteyiz. Devletin bu üç vilayet ile ilgili almış olduğu kararlar, vergi borçları, seyyidler ile ilgili konular, reayanın birbirine karşı işlediği suçlar, bazı idarecilerin reayaya karşı işlediği suçlar, vakıflar ile ilgili meseleler başta olmak üzere pek çok konu bu defterde yer almaktadır. Biz yapmış olduğumuz taramada bu üç bölgeyle alakalı seksen civarında hükme ulaştık. Hükümlerin deftere oranına baktığımızda yaklaşık olarak %7'lik bir kısma tekabül etmektedir. Diyarbekir eyaletine bağlı onlarca sancak olduğu düşünüldüğünde azımsanmayacak bir sayı olduğunu söyleyebiliriz. Bu hükümlerin tamamını burada vermemiz mümkün değildir. Çünkü bu hükümlerin içerikleri onlarca sayfa yekün tutacağından sadece ilgili hükümlerin özetlerini vermekle yetineceğiz.

Özetlerini vereceğimiz hükümleri hangi kategoriye göre tasnif edeceğimiz de bir başka problemlili alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü birbirinden farklı çok fazla konu olduğu ve bu konuda verilen hükümler arasında tedahüller olduğu için kategorize etme işini kesin çizgilerle birbirinden ayırmak zor görünmektedir. Yapacağımız tasnifi “vilayetlere göre verilen hükümler”, “kronolojik sıraya göre verilen hükümler” ve “konu içeriklerine göre verilen hükümler” şeklinde yapmamız mümkündür. Bizim araştırmamızdaki amacımız teknik konulara girmek değildir. Asıl gayemiz verilen hükümler üzerinden hem Dîvân-ı Hümayûn'a yansıyan olayların neler olduğuna dair genel bir çerçeve çizmek hem de söz konusu dönemde bölgede yaşayan halkın sosyo-kültürel yaşantısına dair genel bir tahlil yapmaktır. Bundan dolayı biz sınıflandırmamızı “konu içeriklerine göre

verilen hükümler" şeklinde yapmanın daha uygun olacağını düşündük ve buna göre bir tasnif yaptık.

4.1. Vakıflar Hakkında Verilen Hükümler

Vakıflar ile ilgili kararların tamamı Musul ve Kerkük ile ilgili olup, doğrudan bu iki bölgenin vali ve kadılarına hitap edildiğini görmekteyiz. Vakıflar ile ilgili doğrudan Şehrızor Beylerbeyine yazılan herhangi bir hüküm yer almamaktadır. Vakıflar ile ilgili kararların özetlerini verdikten sonra, genel bir değerlendirme yapmak istiyoruz.

- ✓ 1140 [267-2] Musul'daki Şeyh Abdüsselâm Mescidi'nin yıkılması ile kanunsuz olarak arsası kiraya verilmesi üzerine vakfın mütevellisi Mahmud tarafından kendi parasıyla arsa üzerine mescit yapılacağından arsanın vakfa iadesi
- ✓ 357 [076-4] Kerkük'te bulunan Şeyh Kasım Vakfı topraklarının gelirlerine kanunsuz olarak müdahale edilmesine izin verilmemesi
- ✓ 633 [140-1] Kerkük'ün Satırlı Deyrızor köyünde babasının yaptırdığı Arslan Ağa Mescidi'nin mütevellisi Ali b. Arslan'a müdahale edilmemesi
- ✓ 963 [216-2]Çivici el-Hâc Ebubekir'in Musul'da bina ettiği cami evkâfının tevliyetine yapılan müdahalenin önlenmesi
- ✓ 950 [213-2] Enderun-ı hümâyûn'da hazinedarbaşı olan Ali Efendi'nin nezaretindeki Circis Nebi Vakfı'nın müsakkafatında görev yapan Ramazan'a müdahale edilmemesi
- ✓ 643 [142-3] Seyyid Abdülmünim b. Seyyid Hüseyin'in ambar emniyeti, aşırhan ve cüzhanlık vs. görevleri karşılığında Musul'daki Hz. Yunus Vakfı'ndan aldığı ücretin vakıf mütevellisince ödenmesi

Vakıflar ile ilgili Dîvân-ı Hümâyûn'a yansıyan şikâyetler ve bunlar hakkında verilen hükümlere baktığımızda genel olarak vakfa ait taşınmazlardan elde edilen gelirler, vakfa ait taşınmazlarda görev yapan kimseler ve bunların maaşları, vakıf yaptıran kimselerin tevleviyetine karışılmaması ve vakfın gelirlerinden bazı kişilere yaptıkları hizmet karşılığında ücret ödenmesi gibi konuların şikâyet konusu edildiğini görmekteyiz. Bu şikâyet ve kararlar vakıflar ile ilgili sorunların genel olarak bunlar olduğunu göstermektedir.

4.2. Vergi ve Öşür İle İlgili Verilen Hükümler

Vergi ve öşürlerin ödenmesi hususu ile ilgili hükümler genel olarak eyalet veya vilayet başkanlıkları ve kadılara hitaben yazılmışlardır. Kararlarda Musul ve Şehrizor Beylerbeyi, Musul ve Bağdat valileri ile Musul ve Kerkük kadılarına hitap edilmiştir. Burada hem idari yönetici olan beylerbeyi veya vali hem de hukuktan sorumlu en üst kişi olan kadılar muhatap alınmakta ve bu iki kuruma konu ile ilgili gerekli işlemleri yapılması için talimat verilmektedir. Konu ile ilgili kararların özetini aktardıktan sonra, genel bir değerlendirme yapmak istiyoruz.

- ✓ 1183 [277-1] Şehrizor'daki Davudî cemaatinden Molla Abdullah b. Abdulkerim vs. kimselerin vergiden muaf olduklarına dair belgeleri kaybolduğundan yenisinin çıkarılması talebinde buldukları
- ✓ 269 [057-3] Şehrizor'daki Davudî cemaatinden bazılarının vergilerden muaf olmalarına rağmen kendilerinden vergi talep edildiğini belirtmeleri üzerine hakikatin tespit edilerek haklarında gerekli muamelenin yapılması
- ✓ 770 [173-1] Vergi verecek emlak ve malları olmayan Musul vilâyetindeki Naim aşiretinden Seyyid Gaybi, Seyyid Abdullah vs. seyyidleri Musul halkının kendileriyle birlikte vergi vermeleri hususunda zorlamamaları

- ✓ 784 [176-4] Kerkük kasabasında vergi verecek emlâk ve arazileri olmayan zeâmet erbabından Ramazan ile gelirleri Yunus, İsmail vs. kimselerden Kerkük halkı ve idarecilerinin vergi almamaları
- ✓ 785 [176-5] Vergi vermeye esas emlâk ve arazileri olmayan Zaîm Abdurrahman ile sipahilerden Abdurrahman, Bekir, Selim, Abbas ve Hüseyin'den Kerkük halkı ve idarecilerinin vergi talebinde bulunmamaları
- ✓ 682 [152-2] Kerkük'ün Dakuk köyünde vergi vermelerini gerektirecek yerleri olmayan Bayat cemaati ileri gelenlerinden İbrahim b. Veli, Nasır ve Mustafa'ya köy halkının tacizde bulunmamaları
- ✓ 295 [063-5] Kerkük'te vergi verecek mal ve yerleri olmayan konar göçer Davudî aşireti halkından Murtaza, Hasan, Mahmud, Mehmed ve Kara Demirci'den vergi talebinde bulunulmaması
- ✓ 766 [172-1] Musul'da emlâk ve arazileri olmayan Naim aşireti halkından Seyyid İbrahim vs. kimselerden vergi istenmemesi
- ✓ 1057 [242-2] Kerkük'te vergi vermeye esas emlâk ve yerleri olmayan Seyyid Hüseyin, Seyyid Ömer, Seyyid Ahmed, Seyyid Bayram, Seyyid Veli vs. seyyidlerin vergi vermeleri hususunda rencide edilmemeleri

Yukarıda vermiş olduğumuz kararlar genel olarak bazı kimselerden vergi alınmamasına dair kararlardır. Kerkük ve Musul vilayetlerinden yapılan şikâyetlerde daha çok vergi verecek bir arazisi ve malı bulunmadığı halde kendilerinden vergi talep edilmesi hususu dile getirilmekte ve kendilerinden vergi alınmaması istenmektedir. Yapılan başvuruların çözümünde bu kişilerin vergiden muaf edilmesi talimatı verilmektedir. Dîvân-ı Hümâyûn'un almış olduğu bu kararlar merkezin reayayı koruyup kolladığını göstermektedir. Kararlarda ayrıca vergiden muaf oldukları halde kendilerinden vergi talebinde bulunulduğuna dair

yapılan şikâyetle ise Dîvân, hakikatin araştırılması ve gerekli işlemlerin yapılması talimatını vermektedir. Ayrıca Davudî tarikatından kimselerin vergiden muaf olduklarına dair belgelerini kaybetmiş olmaları nedeniyle kendilerine yeni bir belgenin düzenlenmesi talimatı da verilmektedir. Belgelerde göze çarpan bir diğer husus, vergi verecek bir zenginliğe sahip olmamaları nedeniyle vergi muafiyeti talep eden kimselerin çoğunlukla “Seyyit” lakaplı kimseler olmalarıdır. Hükümlerde vergiden muaf tutulan kimselerin gerek idare gerekse de halk tarafından rencide edilmemesi bir başka talimat konusu olmuştur

Netice itibariyle vergi ve öşür ile ilgili verilen kararlar, devletin bu taleple gelen kimselerin talebini kabul ettiği, seyyitleri vergiden muaf tuttukları ve vergi veremeyen kimselerin rencide edilmesi ve küçük düşürülmesinin önlenmesine dair hükümler verdiğini söyleyebiliriz.

- ✓ 695 [155-1] Yunus, Avnüddin, Yahya ve Haydar isimli sipahilerin Musul'a bağlı Revan, Ulvan, Nediman vs. köyler halkından kendilerine tahsis edilen miktardan fazla hububat ve vergi almamaları
- ✓ 156 [031-1] Musul'da üzerlerine düşen vergileri veren Zeyneddintepesi, Ersel ve Canik köyü ahalilerinden kanun dışında vergi talebinde bulunulmaması
- ✓ 314 [068-1] Musul haricindeki harabe araziye canlandırarak çiftçilik yaptığı yerlerin vergisi veren Mehmed b.

Yahya'dan kanun haricinde vergi talebinde bulunulmaması Defterde yer alan bu üç hükümde yasal vergilerini ödedikleri halde kendilerinden hem fazla vergi vermelerinin talep edilmesi hem de kanun haricinde vergi talep edilmesine dair şikâyetler yer almaktadır. Dîvân almış olduğu bu kararlar ile usulsüz vergi tahsilinin önüne geçilmesi talimatı vermektedir.

- ✓ 956 [214-3] Musul eyaleti mahsulat ve vergisinin kanun ve defter gereği tahsili
- ✓ 957 [214-4] Musul eyaletinin imdad-ı hazeriyesinin kanuna uygun olarak tahsili
- ✓ 646 [143-3] Kerkük'e bağlı Neft-Âb-ı Barik köyü halkının elde ettikleri neftin öşrünü köyün bağlı olduğu zeâmet ve timar sahiplerine ödemeleri
- ✓ 671 [149-2] Tercil köyüne sonradan gelen bazı kişilerin köy toprağından elde ettikleri mahsulün öşrünü köye tasarruf eden Sadrıazam Mühürdarı Bektaş'a vermeleri
- ✓ 790 [178-1] Kasım v. Yahya ile Ali v. Abdullah'ın timarı dahilinde bulunan Kerkük sancağı ve nahiyesindeki Halife tuzlasından Beroşini köyü halkının elde ettiği hasılatın öşrünü sipahilerine vermeleri
- ✓ 712 [159-2] Hasan v. Mustafa'nın Musul'un Mesruka köyü zeâmetine tasarruf ettiği zamana ait gelir ve vergilerin kendisine ödenmesi
- ✓ 641 [142-1] Abdurrahman, Halil ve Hüseyin'in zeâmet ve timar usulüyle tasarruflarında olan Kerkük nahiyesine bağlı Neft-Âb-ı Barik köyü halkının köyden elde ettikleri ziraat ve neftin öşrünü ödemediklerine dair şikâyette buldukları
- ✓ 681 [152-1] Nadirşah'ın Musul'u istilâsı sırasında büyük yararlıklar göstermesi sebebiyle Adana Valisi Abdülcemizade Hüseyin Paşa'ya tahsis edilen Musul'un Karakuş köyünün vergi vs. işlerine dışarıdan hiç kimsenin müdahale etmemesi
- ✓ 797 [179-3] Musul Müfettişi Seyyid Yahya'nın Musul cizyesi gelirinden almakta olduğu aidatını Musul cizyedarının ödemesi
- ✓ 604 [133-7] Kerkük ahalisinden Abbas'a maaşının Musul cizyesi gelirinden verilmesi

Defterde yer alan hükümlerde vergi ve öşrün tahsil edilmesine dair kararlar yer almaktadır. Hükümlerde ilgili eyalette vergilerin kanun gereği tahsil edilmesi, köylerden çıkarılan petrol ve arazilerden elde edilen ürünlerin öşürlerinin ilgili yerlere ödenmesine dair talimatlar verilmektedir. Özellikle köy halkının buralardan elde ettiği gelirin öşrünü ödemedikleri ifade edilmekte ve bu gelirlerin onlardan tahsil edilerek ilgili yerlere ödenmesi emredilmektedir. Kimi maaş ve aidatların da cizye gelirlerinden ödenmesi talimatı verilmektedir. Bu hükümler arasında İran'ın Musul'u işgal ettiği dönemlerde büyük yararlılıklar gösteren Adana Valisi için tahsis edilen bölge vergisine hiç kimsenin müdahale etmemesi talimatı verilmektedir. Bu hüküm, devlete yararlılıklar gösteren kimselere, belli bazı yerlerden gelen vergi gelirlerinin hediye edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

- ✓ 1052 [241-1] Musul nahiyesinin Batna köyünde timar mutasarrıfı Yunus'un kasr-ı yedi bedelinden Kasım Bey'de olan alacağının tahsili
- ✓ 1065 [244-2] Yunus'a olan borcunu ödemede tembellik yapan Musul ahalisinden Kasım v. Yahya'dan söz konusu borcun tahsil edilip sahibine verilmesi
- ✓ 868 [193-4] Sadriazam eski kethüdalarından Hacı İbrahim'in Telafer kasabası halkından Hüseyin Ağa'da olan alacağının Musul valiliğince tahsil edilerek kendisine gönderilmesi
- ✓ 791 [178-2] Sadriazam Kethüdası Hacı İbrahim'in Telafer halkından Hüseyin Ağa'da olan alacağının tahsili
- ✓ 476 [103-5] Mustafa adlı şahsın daha önce kethüdalığı hizmetinde bulunduğu Şehrizer Beylerbeyi Hayrullahzade Ömer Paşa'da olan alacağının tahsili talebi
- ✓ 964 [216-3] Kerkük'te yeniçeri iken gedikli askerlerden bazılarına borç veren Seyyid Osman'ın alacağının tahsili

- ✓ 459 [99-5] Musul kazasına bağlı Yazılı köyünden Salaman Makdisi'nin Amediye köyünden Behram Bey'deki alacağının tahsili
- ✓ 551 [122-1] Musul ahalisinden el-Hâc Mehmedcikzâde ve kardeşi Zekeriya'nın Heykelzade el-Hâc Abdülvehhab'a olan borçlarını ödemeleri
- ✓ 778 [175-1] Sadriazam eski mühürdarlarından Bektaş'ın Zaim Kasım'da olan alacağının tahsil edilerek vekili Fahrizade Seyyid Abdullah'a teslimi
- ✓ 1166 [272-5] Kerkük ahalisinden vefat eden Süleyman'ın Bektaş'a olan borcunun terekesinden ödenmesi
- ✓ 592 [131-5] Kerkük ahalisinden Mehmed ve Kasım'a alacağı olduğunu iddia eden Süleyman'ın müdahale etmemesi

Bu hükümlerde alacak verecek meselelerine dair kararlar yer almaktadır. Kararların uygulanması talimatı verilen kurumlar Musul ve Şehrizor Beylerbeyliği, Musul ve Bağdat valilikleri ile Musul ve Kerkük kadılarıdır. Musul Beylerbeyi Abdülcelilzâde Vezîr Hüseyin Paşa ve yine Musul valisi Mehmed Paşa'nın doğrudan isimlerinin zikredildiğini görmekteyiz. Hükümlerde reayadan bireylerin birbirlerine verdikleri borçların tahsil edilip alacaklıya verilmesine dair hükümlerin yanı sıra devlet görevlilerinden bazılarının reayadan kimseye verdikleri borçların tahsili ile reayadan bireylerin devlet görevlilerine verdikleri borçların tahsiline dair kararlar da yer almaktadır. Bir konu hakkında iki şikâyet ve buna binaen iki hüküm verildiğini görmekteyiz. Sadrazam Kethüdası Hacı İbrahim'in Telafer kasabası sakinlerinden Hüseyin Ağa isimli kimseye verdiği borcun tahsil edilmesi için yapılan birinci şikâyette verilen hükmün yerine getirilmemesi ve borcun tahsil edilmemesi nedeniyle tekrar bir hüküm çıkarılmıştır. Bu hükümde daha önce verilen kararın tarihine atıf yapılarak, söz konusu borcun tahsil edilmesi talimatı verilmektedir.

4.3. İdarecilerin İşledikleri Suçlara Dair Hükümler

Devlet adına hareket eden gerek en üst rütbede gerekse daha düşük rütbedeki memurların arasında zaman zaman kanun dışına çıkıp, suç işleyen kimselerin olduğu bilinen bir husustur. Bu, geçmişten bu güne kadar her toplumda görülen bir durumdur. Osmanlı Devleti'nde görevli olan memurlardan kimilerinin de bazı suçlar işledikleri bilinmektedir.²¹ Ele aldığımız Diyarbakir 1. Ahkâm Defterinde buna dair pek çok örnek görmek mümkündür. Dîvân-ı Hümâyûn'a yapılan şikâyetler neticesinde, suç işleyen bu kişilerin sorgulanıp haklarında yasal işlemin yapılması ve mağdur edilen kimselerin mağduriyetlerinin giderilmesi hususunda gerekli emirlerin verildiği görülmektedir. Defterde kararların icra edilmesinde hitap edilen kişiler Musul ve Erzurum valileri, Şehrîzor Beylerbeyi, Musul ve Kerkük kadılarıdır. Erzurum bağımsız bir beylerbeyliği olmasına rağmen Erzurum'a da kararda hitap edilmesi dikkat çekicidir. Muhtemelen bu durum suçun büyüklüğü nedeniyle onun da haberdar edilmek istenmesi nedeniyleledir.

- ✓ 371 [079-4] Kavili aşiretinden ve tüccardan Mehmed, Hacı ve Mehmed'i haksız yere hırsızlıkla itham ederek öldürüp mallarını alan Kerkük Voyvodası Mustafa hakkında gerekli muamelenin yapıp malların vârislerine iade edilmesi
- ✓ 952 [213-4] Hazret-i Circis Evkafı karyelerinden Musul kazasına bağlı Melkon köyü ahalisinden zimmi Bohnan Kekone, Meraha, İliye ve oğullarına Karaulus Mukataası zâbitleri tarafından yapılan zulme engel olunması
- ✓ 700 [156-3] Kerkük halkından ve kervancılardan Mustafa ve Hızır'ın Diyarbakır'dan aldıkları yükü Kerkük'e getirirken İmadiye'de haksız yere hayvanlarını gasbeden

²¹ Ümit Güler, *Osmanlı'da Suç ve Ceza (Kıbrıs Örneği)*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 339-340.

İmadiye Mutasarrıfı Behram Paşa'dan söz konusu hayvanların geri alınması

- ✓ 1193 [280-2] Şehrizor alaybeyisinin Kerkük ahalisi ile zeâmet sahiplerinden Abdurrahman ve Ali'den kanunlara aykırı para talebinde bulunmaması
- ✓ 1058 [242-3] Kerkük kazasında Çağa Hâssı Mukataası reayasına Sarılı Hâssı Mukataası zâbiti tarafından kanuna aykırı müdahalede bulunulmaması

Hükümlerden en dikkat çeken, Kerkük Voyvodasının haksız yere reayadan kimseleri hiçbir delil olmaksızın hırsızlıkla itham edip mallarına el koyması ve onları öldürmesi hadisesidir. Verilen kararda söz konusu voyvoda hakkında gerekli kanuni işlerin yapılması ve gasp edilen malların varislere iade edilmesi emredilmektedir. Yine benzer bir hükümde haksız yere hayvanları gasp edilen kimselerin şikâyetleri üzerine hayvanları gasp eden mutasarrıftan hayvanların alınıp sahiplerine iade edilmesi talimatı verilmektedir. Bu hüküm devlet adına birtakım işler yürüten kimselerin işlediği suçların yanına kar kalmayacağını ve hesap vereceğini göstermesi bakımında önem arz etmektedir. Bir başka hükümde ise zimmi bazı kimselere yapılan zulümlerin engellenmesi talimatı verilmektedir. Bu hüküm zimmilerin de güvence altında olduklarını ve Dîvân'a doğrudan şikâyette bulunabildiklerin göstermektedir. Diğer hükümlerde ise bazı kimselerden kanuna aykırı para talep edildiğine dair şikâyetler ve bunların önlenmesi talimatları verilmektedir.

4.4. Halkın Birbirine Karşı İşlediği Suçlara Dair Hükümler

Bu defterde reayanın birbirlerine karşı işlediği suçlar neticesinde Dîvân'a yapılan şikâyetler ve bu şikâyetler hakkında verilen kararlar da yer almaktadır. Bu şikâyetlerin çözümü için alınan kararlarda muhatap olarak Şehrizor ve Musul beylerbeyi, Erzurum, Musul valileri, Musul, Kerkük ve İmadiye kadılarına hitap edilmektedir. Önceki hükümde olduğu gibi burada da

öldürme eyleminden dolayı Erzurum eyaleti de konudan haberdar edilmek istenmiş olabilir. Halkın birbirlerine karşı işlediği suçlar farklı konular olmakla birlikte biz hepsini kapsayıcı bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

- ✓ 897 [200-3] Sadriazam silâhşorlarından Hacı Abdullah'ın görevli olarak Bağdat'a giderken İmadiye sancağının Simil mevkiinde yolunun kesilerek dövüldüğü ve bazı eşyalarının gasp edildiğinden şakilerin yakalanarak aldıkları eşyanın sahibine iadesi
- ✓ 288 [061-5] Eşkiya tarafından basılıp mal ve eşyaları gasbedilen Kerkük'teki bazı mahalleler ahalisinin yine kazadaki başka mahalleler ahalisine "buna siz sebep oldunuz" diye müdahalede bulunmamaları
- ✓ 370 [079-3] Kavili cemaati aşiretinden Veli'nin kardeşi Ali'yi haksız yere öldüren Osmanoğlu İsmail, Abdi ve Abdullah'ın yakalanarak haklarında gerekli muamelenin yapılması
- ✓ 1055 [241-4] Kerkük halkından Abdullah Beyzade Yunus'un vasisi olduğu yetimlerin malını zapt etmek isteyenlere izin verilmemesi
- ✓ 599 [133-2] Kerkük'ün Dahok nahiyesine bağlı Nakdabarık köyü ahalisinin eskiden beri kullandıkları sularına aynı köyden Eylek cemaati halkı tarafından yapılan müdahalenin önlenmesi
- ✓ 670 [149-1] Sadriazam Mühürdarı Bektaş ve Tercil köyü halkının yararlandıkları suya Terkişkan köyü zaîmi ve halkı tarafından yapılan müdahalenin önlenmesi
- ✓ 692 [154-2] Hacı Ebubekir'in Kerkük yakınlarında Tis'în köyü suyu olarak bilinen su üzerine yaptığı değirmenine hariçden müdahale edilmemesi

- ✓ 601 [133-4] Zaîm Ali'nin zeâmetinde ortakları olan Abdurrahman, Hasan ve Halil'in beratlarında yazılı olandan ziyade hisse almamaları
- ✓ 1054 [241-3] Kerkük'te Atikkapı yakınlarında bazı şahıslara babalarından kalan dükkânı ahaliden Abdülkadir'in zorla zapt etmesine izin verilmemesi ve "otuz senelik kira bedeli" adıyla aldığı parayı iade etmesi
- ✓ 610 [135-2] El-Hâc Hüseyinzade Abdullah'ın Kerkük'te Bab-ı atik yakınında sahip olduğu dükkânlarına el koyan Serdaroğulları'ndan Cuma ve Abdülkadir'den söz konusu yerlerin geri alınması
- ✓ 455 [99-1] Marhaki cemaatı aşiretinden Seyyid Osman'a babası Seyyid Rasül'den intikal eden Kerkük sancağı ve nahiyesindeki timar mezraalarında bulunan hissesinin babasının ortakları Seyyid Ömer ve Seyyid Hızır'dan alınması
- ✓ 779 [175-2] Zeâmetine dahil olduğu halde haksız yere Hasan v. Mustafa'nın tasarrufuna geçen Musul nahiyesinin Serka köyü ile sair gelirlerin Seyyid Abdullah'a iadesi
- ✓ 781 [176-1] Seyyid Abdullah'ın zeâmetinde olduğu halde haksız yere Hasan v. Mustafa'nın tasarrufuna geçen Musul nahiyesinin Serka köyü vs. gelirlerin kendisine iadesi

Defterde yer alan hükümlere baktığımız zaman pek çok konunun şikâyet edildiğini ve bunlara çözümler sunulduğunu görmekteyiz. Halkın birbirine karşı işlediği suçlardan bazıları hırsızlık, gasp ve öldürme eylemleridir. Dîvân bu suçları işleyen kimselerin bulunup haklarında gerekli işlemlerin yapılması talimatını vermektedir. Gasp ve hırsızlık suçuna maruz kalanlardan birisinin devlet adına görevli bir kimsenin olduğu da görülmektedir. Yine bir başka hükümde vasisi olduğu yetim kimselerin mallarını zorla zabt etmek isteyen kimselere karşı yapılan bir şikâyet dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra köy

halkının istifade ettiği suya gerek köy içinden gerekse köy dışından kimsenin müdahale etmemesi ve hatta su üzerinde tesis edilen şahsi değirmene de kimsenin müdahale etmemesi talimatı verilmektedir. Son olarak da birbirlerinin mallarını haksız yere ele geçirmeye çalışan kimselere dair birkaç hüküm yer almaktadır. Bu hükümlerde ortaklardan birinin diğerinde haksız yere daha fazla pay almaya çalıştığı ve bunun önlenmesi talimatı verilmektedir. Ayrıca esnaftan kimilerinin babalarından kalan dükkanları zorla zabtetmeye çalışan ve kendilerinden otuz yıllık kira bedeli adı altında zorla para alan bir kimseden şikâyetçi oldukları görülmektedir. Dîvân zabt edilen dükkanların ve alınan paranın sahiplerine iade edilmesi ve bu kişi hakkında gerekli işlemlerin yapılması talimatını vermektedir.

4.5.Yerlerinden Göç Eden Kimselerin Eski Yerlerinde İskân Ettirilmelerine Dair Hükümler

Defterde iskân ile ilgili hükümlere konu olan şikâyetler daha çok timar sahibi ve ilgili yerleşim yerlerindeki mutasarrıfların şikâyetleri üzerine verilen kararlar yer almaktadır. Söz konusu kişilerin şikâyeti üzerine daha önce buldukları bölgeyi terk eden ahalinin eski yerleşim yerlerine getirtilmeleri ve burada iskânlarının sağlanması talep edilmektedir. Hitap olarak da daha önceki kararlarda olduğu gibi aynı kişi veya makamlara hitap edilmektedir.

- ✓ 761 [170-4] Musul'da timar, zeâmet ve has köylerinden olup İmadiye Beyi tarafından idare edilen köyler halkının Bağdat kalesi için istenilen zahireyi vermeleri ve Musul'dan İmadiye taraflarına firar eden ahalinin eski yerlerinde iskânları
- ✓ 233 [048-4] Musul sancağı Şehrizer eyaleti hâslarından Karakuş köyü defterli reayasından başka yerlere gidenlerin aslî mekânlarında iskânlarının temini

- ✓ 882 [196-6] Musul'a bağlı Karadasti Sancağı Mutasarrıfı Ali'nin hassına bağlı köylerden Masus vs. köyler halkından başka yerlere göç edenlerin tekrar köylerinde iskânı
- ✓ 693 [154-3] İbrahim'in malikâne suretiyle tasarrufunda olan Şehrızor'a bağlı Reşin köyü halkından başka köylere göç edenlerin geri köyelerine getirilip iskânlarının temini
- ✓ 788 [177-2] Zaîm Ramazan ile timar erbabından Yunus, İsmail, Hüseyin ve diğerlerinin Kerkük sancağı ve nahiyesinde sahip oldukları dirliklerinden Üçkır, Tireşgah, Gökdan vs. köyler halkından başka yerlere göç edenlerin eski yerlerinde iskânları

Vermiş olduğumuz bu beş hükümde çoğunlukla Musul'un çeşitli köyelerinden göç eden kimselerin daha önceki yerleşim yerlerine iskanlarının sağlanması istenmektedir. Musul'un yanı sıra Şehrızor ve Kerkük'te de benzer durumların olduğunu görmekteyiz.

4.6. Zeâmet ve Timar Sahiplerine Başkalarının Müdahalede Bulunmamasına Dair Hükümler

Timar, Osmanlı Devleti'nin ele geçirdiği topraklarda hakimiyetini sürdürmek, askeri ve idari anlamda düzeni tesis etmek amacıyla devlete ait toprakları kişilere tahsis etmek üzere kurduğu bir sistemdir.²² Zeâmet ise "timar sistemi içinde zeâmet sahibine tâbi olan timarlı sipahilerinin topluca bulunduğu askerî ve idarî bölge" olarak tarif edilmiş olup, timardan daha büyük bütçeli bir sistemdir.²³ Bu sistemde esas olan istikrar ve kalıcılıktır. Bundan dolayı timar sistemi ile ilgili ortaya çıkabilecek herhangi bir sorunun giderilmesine önem verilmiştir. Bu amaçla Dîvân'a

²² Halil İnalçık, "Timar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul: 2012 XLI/168-173.

²³ Erhan Afyoncu, "Zeâmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul: 2013 XLIV/162-164.

yapılan şikâyetler dikkate alınmış ve sorunların çözümüne yönelik kararlar ilgili yerin yöneticilerine gönderilmiştir. Bu bağlamda Diyarbekir 1. Ahkâm Defterinde konuyla ilgili pek çok örnek görmek mümkündür. Bu örneklerde hem genel olan bazı kanunların uygulanması hem de timar sahiplerinin bireysel olarak yaptıkları şikâyetlerin çözümüne dair kararlar görülmektedir.

- ✓ 503 [110-2] Şehrizar eyaleti sancaklarındaki hâslar sancak mutasarrıflarına ait olduğundan bir sancak mutasarrıfının başka bir sancaktaki hâslara müdahale etmemesi
- ✓ 178 [036-1] Kerkük'ten timar sahibi Veli ile Zaîm Hüseyin b. Mehmed'in beraber mutasarrıf oldukları yerlere Zaîm Hüseyin'in tek başına sahip olduğu iddiasının geçersiz bulunduğu
- ✓ 647 [144-1] Yusuf'un Musul'a bağlı Muhit ve Kirsava mezraalarındaki timarlarına haksız yere dışarıdan başkalarının müdahale ettirilmemesi
- ✓ 743 [166-4] Musul halkından Yunus'un Matın köyünde tasarrufunda bulundurduğu timara hariçten kimsenin müdahalede bulunmaması
- ✓ 614 [136-1] Zeâmet sahiplerinden Kasım v. Mehmed'in Dahok nahiyesine bağlı Bayrak köyü ve gayrıdan mutasarrıf olduğu timarına Abbas v. Abdullah'ın müdahale etmemesi
- ✓ 1191 [279-3] Zaîm Abdurrahman v. Mehmed'in Kerkük'ün Dakuk nahiyesi Babilan köyü ve gayrıdaki mutasarrıf olduğu topraklarına Zengene aşiretinden Abbas'ın müdahalede bulunmaması
- ✓ 1192 [280-1] Ali, Abdurrahman, Hüseyin ve Halil'in Kerkük'ün Neft-Âb-ı Barik köyündeki timarlarına Mustafa ve Mehmed Bey'in müdahalede bulunmaması

- ✓ 65 [013-3] Timar erbabından Ahmed b. Şerif'in sahip olduğu Musul'daki Zeyneddintepesi köyüne Bayburd köyü sipahilerinin müdahalede bulunmaması
- ✓ 66 [013-4] Musul'da Deyr-i Mihail (Kilise) köyüne mutasarrıf olan zeâmet sahiplerinden Mehmed'e müdahalede bulunulmaması

Bu hükümlerde timar ve zeâmet sahibi kimselere dışarıdan hiçbir müdahalenin yapılmamasına dair kararlar alınmıştır. Bu kararların birinde aynı timara sahip iki kişiden birinin tüm timara tek başına sahip olduğuna dair iddiasının geçersiz olduğuna hükmedilmiştir. Diğer kararlarda ise genel olarak timar ve zeametlere dışardan müdahalenin önlenmesine dair kararlar ile birlikte bazı timar ve zeametlere doğrudan müdahale eden bazı kişi ve aşiretlerin isimleri zikredilerek bunların müdahalesinin önlenmesi talep edilmektedir.

4.7. Diğer Hususlara Dair Hükümler

Bu başlık altında birbirinden tamamen bağımsız ve yukarıda ele aldığımız başlıkların altında zikredemediğimiz konulara dair hükümler yer almaktadır. Bu problemlerin çözümü için alınan kararlarda muhatap olarak Şehrızor ve Musul beylerbeyi, Bağdat ve Musul valileri, Musul ve Kerkük kadılarına hitap edilmektedir. Bunların yanı sıra alınmış olan genel bir kararın uygulanması için ilk defa farklı bir kişiye hitap edildiğini görmekteyiz. Diyarbakir'de bulunan yeniçeri başbuğu ve sorumlusu olan Saksoncubaşı Hüseyin'e hitaben de hükmün yazıldığını görmekteyiz.

- ✓ 250 [052-3] Bilinen vârisi olmadan ölen yeniçerilerin terekesi beytülmale ait olduğundan terekelerine başkalarının el koymasının önlenerek beytülmale teslimi
- ✓ 1129 [264-2] Musul'daki Kadıkendi köyü sınırı ile Deyrimihail köyü sınırının nehrin akışı ile değişmesi

sonucu çıkan anlaşmazlığın "köylerin eski hudununun esas alınması" kanununa uyularak çözüldüğü

- ✓ 139 [027-5] Kerkük'ün Satırlı köyü ahalisinden Seyyid Hamza'nın alâmet-i hadrâ kullanmasına engel olunmaması
- ✓ 172 [034-6] Kerkük kasabasındaki ipekçi hallaçların beratla şeyhi olan el-Hâc Ali'ye kanunsuz olarak kimse tarafından müdahalede bulunulmaması
- ✓ 140 [027-6] Kerkük'ün Yukarı Zaviye köyü mescidi müezzine köye akan sudan bir miktar bağlanması

Bu hükümlerde daha önce bahsetmiş olduklarımızdan çok farklı konuların yer aldığı görülmektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz Saksoncubaşın'a da hitap edilen kararda varisi olmadan ölen yeniçerilerin terekelerinin beytülmale aktarılması ve başkalarının el koymasının önlenmesine dair bir hüküm yer almaktadır. Bu hükmün tüm ülkeyi kapsayan genel bir kural olduğunu söyleyebiliriz. İki köy arasındaki sınırın nehrin akışının değişmesi nedeniyle tespit edilmesi hususunda çıkan anlaşmazlığın nasıl çözüleceğine dair kararın yanı sıra köye akan sudan bir miktarının köy mescidi müezzine bağlanması ve ipekçilerin şeyhi olarak seçilen kimseye dışardan başkalarının müdahale edilmemesine dair hükümler yer almaktadır. Tüm bunların yanı sıra giyim kuşama dair verilmiş bir hüküm dikkat çekicidir. Bir kişinin yapmış olduğu şikâyetten anladığımız kadarıyla kendisinin yeşil renkte sarık sarmasına engel olunduğunu görmekteyiz. Yeşil renk (âlamet-i hadrâ) genelde seyyit olduğunu iddia eden kimselerin taktıkları bir sarıktır. Toplum yeşil renkte sarık takan kimseleri gördüğü vakit bunların seyyit olduğuna inanmaktadır. Bu inançtan dolayı seyyit olmadıkları halde yeşil renk sarık takarak bu kurumu suistimal eden kimselerin olduğu bilinmektedir. Yeşil sarık takmasına engel olunan kişi muhtemelen seyyit olmadığı iddiasıyla bir baskıya maruz kalmış ve seyyitliğini ispat ettiği için

Dîvân, onun yeşil sarık takmasına müdahale edilmemesi talimatını vermiştir.²⁴

SONUÇ

Diyarbakir 1 Numaralı Ahkâm Defteri'nde Şehrızor, Musul ve Kerkük vilayetleri hakkında Dîvân-ı Hümâyûn'un almış olduğu kararların tespiti ile ilgili yapmış olduğumuz araştırmada birbirinden farklı onlarca konunun şikâyet edildiğini ve Dîvân'ın bunları çözmeye yönelik kararlar aldığını görmekteyiz. Hükümlerde Müslim veya zimmi fark etmeksizin herkesin karşılaştığı sorunları en üst merciye şikâyet edebildiğini görmekteyiz. Şikâyette bulunan kimseler gerek reayadan bireyler gerekse ilgili vilayette bulunan yöneticilerden oluşmaktadır. Dîvân, sorunun çözümü için bölgelerin idari sorumlusu olan beylerbeyi, vali ve hukuktan sorumlu en üst konumdaki kadıları muhatap alıp, gerekli talimatları vermektedir. Defterde ele alınan şikâyetlerin çok farklı konularla ilgili olduğunu ifade etmiştik. Bu konuların başında vergi ve öşür meselesi gelmektedir. Yapılan şikâyetlerde kendilerinden kanun dışı fazladan vergi talep edildiği ifade edilmekte ve bu sorunun çözülmesi istenmektedir. Ayrıca bazı bölgelerde petrol ve toprak ürünlerinden elde edilen kazancın vergisinin verilmediği bizzat Dîvân tarafından dile getirilmekte, sorunun çözümü için ilgili mercilere talimatlar verilmektedir.

Defterde şikâyet konusu olan bir başka husus ise vakıflar ile ilgilidir. Genellikle vakıf kurucuları veya ailelerinin vakfın taşınmazları üzerindeki tasarruf hakkı, vakfın yöneticiliği gibi hususlarda kendilerine engeller çıkarıldığı dile getirilmekte bu sorunları çözülmesi talep edilmektedir. Dîvân bu konuların çözümü için aynı şekilde ilgili kurumlara gerekli talimatları

²⁴ Seyyitler hakkında geniş bilgi için bk. Ümit Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Seyyidler: 18. ve 19. yy. Diyarbakir Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (Haziran 2021), 185-221.

vermektedir. Yine bazı devlet yetkililerinin yapmış olduğu haksızlık ve zulümlerin şikâyet edildiğini görmekteyiz. Dîvân bu kişilerin şikâyetlerini dikkate alıp, sorumlular hakkında gerekli tahkikatın yapılması ve zulmün önüne geçilmesi talimatını vermektedir. Ayrıca timar sahiplerinin yapmış olduğu şikâyetlerde yerlerinden göç eden kimselerin eski yerlerinde iskân ettirilmeleri talep edilmektedir. Söz konusu şikâyetleri dikkate alan Dîvân, beylerbeyi veya valilerden yerlerinden göç eden kimselerin eski yerlerine iskân ettirilmesini istemektedir. Timar ve zeamet sahibi kimselerin şikâyet konusu ettiği bir başka husus ise kendi timarlarına başkalarının müdahale etmeleridir. Timar sahiplerinin şikâyetlerinde kendilerine müdahale edenler bazen şahıs, aşiret veya bir köy halkı olabilmektedir. Timara ortak olan diğer kişilerin de haklarından daha fazlasını talep ettikleri de şikâyetler arasında görülmektedir.

Reyadan kimselerin birbirlerine karşı işledikleri suçların da oldukça fazla şikâyet konusu edildiğini görmekteyiz. Birbirlerine verdikleri borçları tahsis edememeleri bu şikâyetlerin başında gelmektedir. Bunun yanı sıra hırsızlık, gasp ve öldürme gibi hadiselerin de deftere yansıdığını görmekteyiz. Tüm bu şikâyetlerin çözümü için Dîvân'ın bizzat aldığı ve uygulanmasını istediği kararlar olduğu gibi, vali veya kadıyı durumdan haberdar ederek problemin çözümünü onlara bıraktığına dair de pek çok karar defterde yer almaktadır.

Defterde ele aldığımız tüm bu hususlar zamanında Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunmuş olan bölgelerin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumlarının tespiti için Osmanlı arşiv belgelerinin önemini ortaya koymaktadır. Yapılacak olan tarihi çalışmalarda bu belgelerden mutlaka istifade edilmesi gerektiğini, aksi durumda yapılacak çalışmaların eksik kalacağını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, Erhan, "Zeâmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul: 2013 XLIV/162-164.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf, "hkm" maddesi, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, Beyrut: 1983.
- Genç, Yusuf İhsan- Küçük, Mustafa, vd. (Haz.), *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Basımevi, İstanbul: 2010.
- Güler, Ümit, *Osmanlı'da Suç ve Ceza (Kıbrıs Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Güler, Ümit, "Osmanlı Sosyal Hayatında Seyyidler: 18. ve 19. yy. Diyarbakir Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (Haziran 2021): 185-221.
- Gürhan, Veysel, "Kadınların Divan-ı Hümayun'a Şikâyet Haklarını Kullanmaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Diyarbakir Eyaleti 1 Numaralı Ahkâm Defterine Göre)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Aralık 2017, 10/XXXII, s. 323-347.
- Günay, Ramazan, "Osmanlı Arşiv Kaynakları İçerisinde Ahkâm Defterleri: Gelişim Seyri, Muhtevası Ve Önemi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2013/1, Sayı:17.
- Gündüz, Ahmet, "Kerkük", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara: 2022, XXV/290-292.
- Gündüz, Ahmet, "Musul", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara: 2020, XXXI/363-367.
- Halil b. Ahmed, "hkm" maddesi, *Kitabu'l-Ayn*, thk. 'Abdulhamid Hindavi, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut: 2003.
- İnalçık, Halil, "Timar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul: 2012 XLI/168-173.
- İzgöer, Ahmet Zeki, (edt.), *Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri 1. Cilt*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakir: 2016.

Koç, Hasan, "Osmanlı Dönemi Şehrîzor Eyaletinde İdari Taksimat", *Dini Araştırmalar*, Temmuz - Aralık 2014, 17/45.

Koç, Hasan, *Şehrîzor'un Tarihi Coğrafyası, Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara: 2014.

Sahillioğlu, Halil, "Ahkâm Defteri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul: 1998, I/551.

III. BÖLÜM

OSMANLI DİYARBEKİRİNDE MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİM TOPLUMLARIN SUÇ İLİŞKİLERİ (1800-1853)

Doç. Dr. Ümit GÜLER

Batman Üni. İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve
Sanatları Bölümü, İslam Tarihi ABD
(umidguler@gmail.com)

Bu çalışma, Siirt Üniversitesi tarafından 18-19 Kasım 2022 tarihleri arasında düzenlenen "III. International Siirt Conference On Scientific Research" adlı bilimsel etkinlikte sunulan ve bildiriler kitabında yayımlanan "Criminal Relations Between Muslim And Non-Muslim Communities In Ottoman Diyarbekir (1800-1853)" başlıklı tebliğimizin genişletilmiş hâlidir.

OSMANLI DİYARBEKİRİ'NDE MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİM TOPLUMLARIN SUÇ İLİŞKİLERİ (1800-1853)

Giriş

Osmanlı Devleti esas itibarıyla İslam hukukunun üstünlüğü ilkesini takip etmiş²⁵ ve toplumu oluşturan bireyleri, etnik kökenlerini dikkate almayarak dinî açıdan gruplandırmıştır.²⁶ Dinî aidiyetleri temelinde müslim ve gayrimüslim (zimmi) olmak üzere iki kategoriye ayrılan Osmanlı vatandaşları içerisinde Müslümanlar, hukukî olarak tek bir yapı arz ederken gayrimüslimlerin belirgin biçimde dinî ve mezhepsel farklılıkları vardı.²⁷ Tanzimat öncesi dönemde Müslüman toplumu içerisinde meydana gelen hukuki meselelerde yegâne müracaat mercii şer'î mahkemeler iken gayrimüslim toplum içerisinde meydana gelen ihtilaflarda her iki tarafın da rızası olduğu takdirde ruhani reislerinin sınırlı bazı alanlarda hukuki yetkileri bulunmaktaydı.²⁸ Ancak taraflardan birinin Müslümanlardan diğerinin gayrimüslimlerden olduğu durumlarda yegâne müracaat mercii şer'î mahkemelerdi.²⁹ Dolayısıyla Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki coğrafyada bilumum tüm toplumun hususen de yüzyıllarca birlikte yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin

²⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005), 39.

²⁶ Gülnihal Bozkurt, *Alman – İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 1, 14.

²⁷ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, 9.

²⁸ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yay., 2012), 397. Osmanlı'daki Hristiyan ve Yahudi mezhep grupları için bk. Adem Çalışkan, "XIX. Yüzyılda Antep Yahudileri", *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, ed. Burak Kocaoğlu, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 47.

²⁹ Ümit Güler, *Osmanlı'da Suç ve Ceza (Kıbrıs Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019).

karşılıklı olarak kurmuş oldukları ilişkilerin en açık, güvenilir ve zengin biçimde gözlenebileceği kaynaklar şer'î mahkemelerce tutulan *şer'iyye sicilleri*dir. Bu niteliği sebebiyle şer'iyye sicilleri Osmanlı sosyal tarihi araştırmalarında temel kaynak konumundadır.³⁰

Kadılarca tutulan veya merkezden gönderilen muhtelif belgeleri ihtiva eden şer'iyye sicilleri, her tabakadan insanın birbiriyle kurduğu hukuki ilişkileri yansıttığı gibi, Osmanlı toplumundaki aile, toplum, ekonomi ve hukuk gibi birçok alana dair en önemli kaynakları meydana getirmektedir. Her türlü noterlik kayıtlarını veya merkezden gönderilen ferman, buyruldu vb. belgeleri ihtiva etmesinin yanı sıra bulunduğu bölgedeki mahkeme tutanakları mesabesinde olan bu siciller, şer'î mahkemedeki kadılar veya nâibler tarafından tutulmuştur.³¹

Döneme ait müslim-gayrimüslim suç ilişkilerini yansıtmaya bakımından şer'iyye sicillerinin yanı sıra ahkâm defterleri de son derece önemlidir. Dîvân-ı Hümâyun'dan sadır olan hüküm, kanunname ve nizam mahiyetindeki kararların kaydedildiği defterlere *ahkâm defterleri* denilir.³² Bu tür kayıtların mahfuz

³⁰ Şer'iyye sicillerinin önemine dair geniş bilgi için bk. Güler, *Suç ve Ceza*, 39-40; Saadet Maydaer, *XVI. Yüzyılda Bursa'da Asayiş* (Bursa: Emin Yay., 2016), 9; Celal Erdönmez, *Şer'iyye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), VI. Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), 1/12; Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), IX; Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/8; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Ülkü Halkevleri Dergisi* 5/29 (Temmuz 1935), 365-368; T. Mümtaz Yaman, "Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Ülkü Halkevleri Dergisi* 12/68 (İlk Teşrin 1938), 153-164.

³¹ Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", 8.

³² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), I/30.

olduğu defterler, esas itibarıyla Müslüman ve gayrimüslim tebaanın şikâyet ve problemlerini çözüme kavuşturmak ve adaleti tesis etmek amacıyla Dîvân-ı Hümâyun tarafından düzenlenmişlerdir.³³

Osmanlı Devleti'nde Dîvân-ı Hümâyun'un bilhassa adli açıdan önemli bir rolü vardır. Zira bu merci, bir yüksek mahkeme şeklinde çalışan ve sosyal mevki, yaş, din, dil, cinsiyet farkı gözetilmeksizin herkesin başvurabildiği bir adli organ fonksiyonu icra etmekteydi. Dîvân üyeleri kendilerine ulaşan şikâyetleri dinlemek ve adaleti tesis etmek zorundaydılar. Burada gerekli görülen hükümler verilebilir, kadıların verdiği hükümler bozulabilir veya herhangi bir davanın yeniden görülmesi istenebilirdi.³⁴

Tarihsel olarak çok kültürlü ve renkli bir sosyal yapıya sahip olan Diyarbakır, Osmanlı döneminde de İslam coğrafyasının yüzyıllar boyu iç içe yaşamış birçok etnik ve dinî grubunun adeta bir buluşma noktasıydı ³⁵ve bilhassa dinî açıdan Anadolu'nun diğer şehirlerine nazaran çok daha fazla çeşitlilik ihtiva

³³ Ramazan Günay, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet Kayıtlarına Göre)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 3.

³⁴ Güler, *Suç ve Ceza*, s. 32; Ahmet Mumcu, "Dîvân-ı Hümâyun", *DİA*, IX/430-431.

³⁵ İbrahim Özcoşar, "Bir İslam ve Osmanlı Şehri Olarak Diyarbakır/Amid", *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, ed. İbrahim Özcoşar v.dğr. (İstanbul: Ensar Yay., 2018), 20; İlhan Kaya, "Azınlıklar, Çok Kültürlülük ve Diyarbakır", *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır 2* (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2011), 216 vd.; Suavi Aydın – Jelle Verhei, "Diyarbakır Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not (1800-1870)", *Osmanlı Döneminde Diyarbakır'de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*, der. Joost Jongerden – Jelle Verhei (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 15-16.

etmekteydi.³⁶ Nitekim 1895'te Diyarbekir kazasının %33.7'sini gayrimüslimler oluşturmaktaydı.³⁷ Bu kozmopolit yapısının yanı sıra Diyarbekir'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli ve Batı Anadolu gibi merkezi bölgelerinden ve devlet otoritesinin daha muhkem olduğu İstanbul'dan uzakta bulunması oradaki toplumsal ilişkileri daha hassas ve önemli kılmaktadır.³⁸ Binaenaleyh Osmanlı Diyarbekiri'ndeki müslim-gayrimüslim toplumların suç ilişkilerinin mezkûr kaynaklar ışığında gün yüzüne çıkarılması, Osmanlı sosyal tarihi araştırmaları açısından dikkate değer bir önemi haiz olmakla birlikte literatürde henüz mezkûr konuyu ele alan müstakil bir araştırma gerçekleştirilmiş değildir.

Araştırmada inceleme dönemi olarak 19. yüzyılın ilk yarısı seçilmiştir. Bu yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir'deki gayrimüslim nüfusun ekseriyetini oluşturan Ermenilerle Müslümanlar arasında birtakım toplumsal asayiş olaylarının vuku bulduğu ve bu olayların 20. yüzyılın başındaki hadiseler kadar artarak devam ettiği bilinmektedir.³⁹ Dolayısıyla bu çalışmada,

³⁶ Kenan Ziya Taş, *Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2012), 21.

³⁷ Şehirdeki gayrimüslim dinî gruplar ve nüfus oranları (1895 yılı itibarıyla) şöyledir: Gregoryen Ermeniler (%57.3), Süryani kadim kilise mensupları (%19), Katolikler (%5.2), Protestan Ermeniler (%5.1), Keldaniler (%4.4), Yezidiler (%3.8), Yahudiler (%1.5), Katolik Süryaniler (%1.8), Katolik Rumlar (%0.3), Kıbtiller (%0.04). bk. Bülent Çukurova & Bülent Erantepli, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır'ın Sosyal ve İdari Yapısı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, ed. Bahaeddin Yediyıldız & Kerstin Tomenendal (Ankara: Diyarbakır Valiliği, 2010), II/359-360.

³⁸ Aydın – Verhei, "Diyarbakır Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar", 15-16.

³⁹ Olaylar sadece Ermenilerle sınırlı kalmayıp diğer gayrimüslimleri de içerisine almıştır. bk. Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 129-131; Sürece dair geniş bilgi için bk. Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi,

yüzyıllarca birlikte ve iç içe yaşamış Müslüman ve gayrimüslim toplumların 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan büyük toplumsal kırılmalar öncesindeki son dönemine odaklanılmıştır. Bu noktalardan hareketle araştırmada, Osmanlı sosyal tarihinin birinci elden kaynakları olan şer'iyeye sicilleri⁴⁰ ve ahkâm defterleri⁴¹ ışığında Osmanlı Diyarbekiri'ndeki Müslüman ve gayrimüslim toplumların suç ilişkilerinin aydınlatılması amaçlanmıştır.

I. Cinayet

19. yüzyıl Osmanlı Diyarbekiri'ne ait kadı sicilleri ve ahkâm defterleri üzerine yapmış olduğumuz incelemede, Müslüman ve gayrimüslimler arasında meydana gelen altı cinayet hadisesi tespit edilmiştir. Bu altı vakanın tamamında katiller değil, katil zanlıları söz konusudur. Zira bunların hiçbirinde cinayet iddiası hukuken ispatlı değildir. Katil zanlılarının müntesibi oldukları toplumlara bakıldığında biri hariç tamamının Müslümanlardan olduğu gözlenmiştir. Bu da gerçekleşen cinayet hadiselerinde Müslümanların gayrimüslimlere nazaran daha fazla cinayet suçuna karıştıklarına işaret etmektedir. Ancak bu noktada dikkatlerden kaçırılmaması gereken husus, incelenen dönemin genişliğine ve belgelerin zenginliğine mukabil vaka sayısının son derece az olmasıdır. Dolayısıyla gayrimüslimler açısından umumi bir mağduriyet durumunun ortaya çıkmadığı, hatta toplumlar

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 403-414. Ayrıca bk. Abdulhamit Kırmızı, "1880'de Diyarbekir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 7 (2012), 75 vd.

⁴⁰ Diyarbekir (Âmid) Şer'iyeye Sicilleri (DŞS), Osmanlı Arşivi, Defter No: 3798,3698, 3750, 3716, 3787, 3746, 3745, 3685, 3742, 3718, 3767, 3741, 3791, 3726, 3800, 3731, 3747, 3804, 3760,3768, 3803, 3707, 3680, 3702, 3774, 3775.

⁴¹ Diyarbakır Ahkâm Defterleri (DAD), Osmanlı Arşivi, Katalog No: 989, Sıra No: 5, 6, 7, 8, 9.

arası cinayet hadiselerinin son derece düşük olduğu ifade edilebilir. Cinsiyetleri açısından katil zanlılarına bakıldığında bunların tamamının erkeklerden müteşekkil olduğu görülür. Bir başka ifadeyle bu dönemde toplumlar arası suç ilişkilerinde hiçbir kadının cinayet suçuyla itham edilmediği ortaya çıkmaktadır.⁴²

Sözü edilen altı vakada yedi maktul yer almaktadır. Zira bu vakaların birinde iki maktul söz konusudur. Maktullerin müntesibi oldukları topluma bakıldığında altısının gayrimüslim, birinin Müslüman olduğu görülür. Bu vakaların birinde katil zanlısı gayrimüslim, maktul ise Müslümandır. Diğer vakalarda katil zanlılarını Müslümanlar, maktulleri gayrimüslimler oluşturmuştur. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi vaka sayısı son derece az olduğu için umumi bir mağduriyet durumundan bahsedilmesi mümkün değildir. Buna karşın Müslümanların cinayet bağlamındaki suç hadiselerine daha fazla karıştıkları açıktır. Cinsiyet açısından maktullerin büyük çoğunluğunu erkekler oluşturmuş, sadece bir vakada Ketrine bnt. Bolos adlı gayrimüslim bir kadının bilinmeyen bir sebeple azatlı köle Şakir b. Abdullah tarafından katledildiği anlaşılmaktadır.⁴³

Bu dönemde toplumlar arası cinayetlerin hangi şekil ve yöntemlerle işlendiğine dair bazı bilgi ve bulgulardan da bahsedilebilir. Nitekim mezkûr cinayet vakalarının ikisi boğma suretiyle gerçekleşmiştir. Bunun dışında birer vakanın da sopa ile darp, hançerleme ve kaza kurşunuyla vuku bulduğu anlaşılmaktadır. Toplumlar arasında meydana gelen mezkûr cinayetlerin hangi sebeplerle işlendiği sorusu önemlidir. Acaba vuku bulan eylemler, toplumsal grup ayrışmasıyla meydana gelen cinayetler mi yoksa hayatın tabii seyri içerisinde meydana gelen olaylar mıdır? Maalesef şer'iyeye sicilleri ve ahkâm defterleri formatları gereği bu hususlara dair pek fazla bilgi sunmamaktadır.

⁴² Geniş bilgi için bk. Tablo 1.

⁴³ DŞS, 3803, 13a-3.

Ancak olaylar üzerine yapılan incelemede cinayetlere sebebiyet verecek bir toplumsal grup ayrışmasına veya toplumsal grup asabiyetiyle işlenen herhangi bir cinayete rastlanmamıştır. Zira vaki olan cinayetlerin benzerleri, hayatın normal akışı içerisinde Müslümanlar arasında da meydana gelebilmiştir.⁴⁴ Sebeplerine yer verilen bazı cinayet vakalarına önemine binaen örnek sadedinde temas edilebilir. Evahir-i Şevval 1232 (3-11 Eylül 1817) tarihli belgeye göre Diyarbakir'in Satıkendi Köyü'nden Ebed v. Osib, Hacı İsa köyünden İbrahim b. Mehmed aleyhine oğlunun ölümüne sebebiyet verdiği iddiasıyla diyet davasında bulunmuştur. Davacı Ebed v. Osib, cinayetin taraflar arasında meydana gelen bir kavga sebebiyle vuku bulduğunu ve oğlunun başına almış olduğu bir darbe neticesinde öldüğünü beyan etmiştir. Ancak iddiasını ispatlayamadığından davayı kaybetmiştir.⁴⁵

Evâhir-i Cemâziyelevvel sene 1257 (11-19 Temmuz 1841) tarihli belgede çok daha ciddi nitelikli bir cinayet hadisesinden bahsedilmektedir. Kısaca aktarılacak olursa Diyarbakir ahalisinden Sarraf Tamik adlı zimmi, Dîvân-ı Hümâyun'a başvurarak Diyarbakir ileri gelenlerinden Devranlıoğlu Ömer Bey, Hacı Musa ve Mollaoğlu adlı kişilerin yönlendirmesiyle üçyüz-beş yüz kadar kişinin gece yarısı evini basarak kardeşini ve uşağını öldürdüklerini, sahibi olduğu ve emaneten yanında bulunan büyük miktarda mal, mülk ve parayı gasp ve yağma ettiklerini, kendisinin de ancak Şeyh Mehmed Bey'in konağına sığınarak kurtulduğunu arzuhâl ile beyan ederek uğradığı hukuksuzluğun giderilmesini Dîvân-ı Hümâyun'dan talep etmiştir. Dîvân da Diyarbakir naibine gönderdiği ferman ile suçluların yakalanarak

⁴⁴ Ümit Güler, *Osmanlı Toplumunda Cinayet* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020), 37.

⁴⁵ DŞS, 3787, 13b-2.

yargılanmaları talimatını vermiştir.⁴⁶ Söz konusu vaka, ilgili dönemdeki bir eşkıyalık faaliyetine işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Konuya dair muhtelif tarihlere ait diğer belgelerden suçluların hemen yakalanıp yargılanamadığı, dolayısıyla devletin eşkıyalık faaliyetleriyle başa çıkmada zorluk yaşadığı anlaşılmaktadır.⁴⁷

Toplumlar arası cinayet suçlarında dikkati celbeden bir diğer husus, cinayet vakalarının hiçbirinin ispatlanamamış olmasıdır. Ancak dikkat edilmesi gerekir ki cinayet vakalarının ispatında yaşanan güçlük sadece toplumlar arası ilişkilerde değil, döneme ait genel bir sorundur.⁴⁸ Dolayısıyla bunun Müslim-gayrimüslim suç ilişkileri yönü itibarıyla özel bir durum olduğu söylenemez. Yine dönemdeki genel temayüle uygun olarak⁴⁹ taraflarını Müslüman ve gayrimüslimlerin teşkil ettiği iki cinayet davasının sulh ile sonuçlandığı da olmuştur. Bu da toplumlar arası cinayet hadiselerinde zaman zaman tarafların sulh uygulaması ile uzlaşmaya gittiklerini göstermektedir. Bunun yanı sıra bir gayrimüslim tarafından Dîvân-ı Hümâyun'a cinayet de ihtiva eden kimi suçların ulaştırılmasıyla Dîvân'ın zimmi reayanın hak ve hukukunun korunması yönünde birçok ferman sadır ederek cinayet hadiselerinin sonuçsuz kalmaması ve reayanın hukukunun korunması hususunda gayret ettiğini göstermektedir. Cinayet hususunu bitirmeden önce son olarak ilgili fermanlarda yer alan, konuya dair şu pasajlara yer verilebilir:

“...imdi sen ki buldukları kazânın nâib-i mûmâileyhisin, ma'rifetinle eşkıyâ-yı merkûmları buldurup huzûr-ı şer'e ihzâr ve terâfu'-ı şer'-i şerîf ederek husûs-ı mezbûr inhâ olunduğu üzere olduğu hâlde emlâk ü eşyâ-yı

⁴⁶ DAD, 7, 147-1; Bu meseleye dair diğer belgeler için bk. DAD, 8, 14-1; DAD, 8, 42-3; DAD, 8, 60-3; DAD, 8, 81-2.

⁴⁷ DAD, 8, 14-1; DAD, 8, 42-3; DAD, 8, 60-3; DAD, 8, 81-2.

⁴⁸ Güler, *Osmanlı Toplumunda Cinayet*, 54.

⁴⁹ Güler, *Osmanlı Toplumunda Cinayet*, 55-56.

mağsûbe ba'de's-sübût alıverilip ve mâdde-i katl dahi kimin üzerine şer'an sâbit olur ise ber-muktezâ-yı şer'-i envver edâ-yı şer'-i şerîf ve ihkâk-ı hakka dikkat ve kazıyyede alâkası olmayan bî-cürm kesâna azv û töhmet ve isnâd-ı kabâhat ile bî-vech ta'addî etdirilmemesi husûsuna mübâderet olunmak bâbında...''⁵⁰; "...mâdde-i katl kimin üzerine şer'an sâbit olur ise ba'dehû îcâbı icrâ olunmak üzere sûret-i hâli bâ-i'lâm ve tahrîrât Dersaadet'ime inhâya mübâderet ve kazıyyede alâka vü medhali olmayan bî-cürm kesâna azv [ü] töhmet ü kabâhat ile bî-vech ta'addî olunmaması husûsuna dikkat...''⁵¹

Tablo 1: Cinayet Vakaları

Katil Zanlısı	Maktul	Şekil ve Araç	Mahal	Sebeup	Olay/ Sonuç	Belge Tarihi	Belge No
İbrahim b. Mehmed	Ebed v. Osib'in oğlu	Değnek ile darp	Ka'bi karyesi	Kavga	Oğlunun darp neticesinde cinayete kurban gittiğini iddia eden Ebed v. Osib davasını ispatlayamamıştır.	Evâhir-i Şevvâl 1232 (3-11 Eylül 1817)	DŞS, 3787-13b-2
İnce Kirkos	Süleyman Efendi	Hançer ile yaralama	-	-	Cinayet iddiasıyla zanlıdan davacı olan Osman bin Mehmed, iddiasını ispatlayamamıştır.	-	DŞS, 3791-1b-2
Azatlı köle Şakir b.	Ketrine bt. Bolos	Boğma	Akmez ar yakınla	-	Davacı olan maktulün kardeşleri,	13 Receb 1263 (27 Haziran)	DŞS, 3803-91

⁵⁰ DAD, 7, 147-1.

⁵¹ DAD, 8, 14-1; Ayrıca bk. DAD, 8, 42-3; DAD, 8, 60-3; DAD, 8, 81-2.

Abdullah			rında yer alan Hacı Abdullah Arab adlı kişinin evinde		iddialarını ispatlayamamışlardır. Taraflar 1750 kuruşa sulh etmişlerdir.	1847)	13a-3
Mustafa b. Abdullah	Bebo v. İkob	Kaza Kurşunu	Zanlıın icaresinde olan ahırın yanındaki yol üzerinde	Kaza	Maktulün varisleri, zanlıın kaza sonucu maktulü öldürdüğü iddia etmişler, fakat iddialarını ispatlayamamışlardır. Taraflar 2000 kuruş üzerine sulh etmişlerdir.	-	DŞS, 3702-92 13a-3
Abdullah b. Ali	Ohno adlı zimmî	İp ile boğma	-	-	Kardeşi, Ohno adlı zimmînin zanlı tarafından öldürüldüğünü iddia etmiş, fakat iddia ispatlanamamıştır.	-	DŞS, 3702-64 15a-1
Devranlıoğlu Ömer Bey, Hacı Musa, Mollaoğlu ve diğer bazı kişilerin yönlendir	Sarrâf Tamik adlı zimmînin kardeşi ve uşağı	-	Sarrâf Tamik'in evi, gece yarısı ev baskını	Gas ve Yağma	Sarrâf Tamik, zanlıların yönlendirme siyle kalabalık bir grup eşkıya tarafından evinin	Evâhir-i Cemâziy elevvul 1257 (11-20 Temmuz 1841)	DAD , 7, 147-1; Meseleye dair diğer belge

mesiyle kalabalık bir eşkıya çetesi					basılarak büyük miktarda mal ve parasının gasp edildiğini, kardeşinin ve uşağının öldürüldüğü nü arzuhal ile beyan ederek Dîvân-ı Hümâyun'a müracaat etmiş, Dîvân da ferman ile Diyarbekir naibinin suçluları yakalayarak gerekli mevzuatın tatbikini emretmiştir.		ler için bk. DAD , 8, 14-1; DAD , 8, 42-3; DAD , 8, 60-3; DAD , 8, 81-2.
-------------------------------------	--	--	--	--	--	--	--

Tablo 2: Müslümanlar ve Gayrimüslimler Arasında Gerçekleşen Cinayet Vakalarının Toplumsal Dağılımı

Vaka Sayısı: 6	Katil Zanlısı	Maktul
Müslüman	5	1
Gayrimüslim	1	5

II. Gasp

Döneme ait belgelerde Müslüman ve gayrimüslimler arasında gerçekleşen dört gasp vakası tespit edilmiştir. Bu vakaların tamamında suç isnadının ispatlı olmadığı, dolayısıyla davalıların zanlı statüsünde buldukları gözlenmiştir. Dört vakanın ikisinde Müslümanlar, diğer ikisinde gayrimüslimler zanlıdır. Bu vakaların ikisinde gasp eyleminin eşkıya çetesi

tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla tespit edilen gasp eylemlerinde eşkıyalık faaliyetlerinin önemli bir yerinin olduğu söylenebilir. Ayrıca gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler arasından da eşkıyalık faaliyetinde bulunanlar çıkabilmiştir.⁵² Kimi Müslüman ve gayrimüslimlerin eşkıyalık faaliyetlerinde işbirliği yaptığı da anlaşılmaktadır.⁵³

Gasp olaylarındaki mağdurlara bakıldığında iki vakada mağdurların Müslümanlardan ikisinde de gayrimüslimlerden olduğu görülür. Örnek olması amacıyla bazı gasp vakalarına daha yakından bakmakta fayda vardır. Gasp vakalarından biri, cinayet başlığı altında temas edilen Sarraf Tamik vakasıdır. Mezkûr vakada Sarraf Tamik adlı zimminin evinin bir gece yarısı, Devranlıoğlu Ömer Bey ve diğer bazı kişilerin yönlendirmesiyle üç yüz-beş yüz kadar kişi tarafından basılmış, Sarraf Tamik'in kardeşi ve uşağı öldürülmüş, sahibi olduğu ve emaneten yanında bulunan büyük miktarda mal gasp edilmiştir.⁵⁴ Söz konusu olaydan daha önce bahsedildiği için burada ayrıca üzerinde durulmayacaktır.

Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1222 (17-26 Temmuz 1807) tarihli bir diğer vakada da Diyarbekir sakinlerinden Feyzullah adlı kişi Dîvân-ı Hümâyün'a müracaat ederek Yakob, Evanis, Noso ve bir diğer Evanis adlı kişilerin ehl-i örften de destek alarak beş yüz kuruştan fazla akçesini zorla aldıklarını iddia ederek hakkını talep etmiştir. Dîvân da Amid kadısına gönderdiği ferman ile davalı şahısların yargılanmasını emretmiştir.⁵⁵ Bu ve bir diğer gasp vakasında dikkati celbeden husus, davalıların ehl-i örften bazı kimselerden de destek alarak bu suçu işlediklerinin iddia edilmiş olmasıdır. Ehl-i örfün desteğiyle bu eylemde bulunan kişiler kimi

⁵² bk. Tablo 3.

⁵³ DŞS, 3746, 4b-2.

⁵⁴ DAD, 7, 147-1 Evâhir-i Cemâziyelevvel 1257; bu meseleye dair diğer belgeler için bk. DAD, 8, 14-1; DAD, 42-3; DAD, 8, 60-3; DAD, 8, 81-2.

⁵⁵ DAD, 5, 284-3.

zaman Müslümanken kimi zaman gayrimüslim olabilmiştir. Bu da ilgili dönemde ehl-i örf içerisindeki bazı kişilerin karışmış oldukları gayrimeşru eylemlere dair dikkate değer bir görünümdür.

Tablo 3: Gasp Vakaları

Davalı	Davacı	Gasp Konusu	Mahal	Olay	Ceza/ Sonuç	Belge Tarihi	Belge No
Devranlıoğlu Ömer Bey, Hacı Musa, Mollaoğlu ve diğer bazı kimselerin yönlendirmesiyle kalabalık bir eşkıya çetesi	Sarrâf Tamik adlı zimmi	Mal (Para, altın vs.)	Sarrâf Tamik' in evi	Sarrafi Tamik, zanlıların yönlendirmesiyle kalabalık bir grup eşkıya tarafından evinin basılarak büyük miktarda malının gasp edildiğini, kardeşinin ve uşağının öldürüldüğünü beyan ederek Divân-ı Hümâyun'a müracaat etmiştir.	Divân-ı Hümâyun fermanı ile Diyarbekir naibinin suçlarını yakalayan gerekli mevzuatın tatbikini emretmiştir.	Evâhir-i Cemâziyel evvel 1257 (11-20 Temmuz 1841)	DAD, 7-343 [147-1]; Mesel eye dair diğer belgeler için bk. DAD, 8, 14-1; DAD, 8, 42-3; DAD, 8, 60-3; DAD, 8, 81-2
Yakob, Evanis, Noso ve Evanis (diğer) adlı zimmiler	Feyzullah	Beş yüz kuruştan fazla para	-	Diyarbekir ahalisinden Feyzullah, Divân-ı Hümâyun'a müracaat etmiş ve	Divân-ı Hümâyun davalı şahısların yargılanmasını emretmiştir	Evâsıt-ı Cemâziyel evvel 1222 (17-26 Temmuz 1807)	DAD, 5, 284-3

				ehl-i örften destek alarak 500 kuruştan fazla parasını gasp eden zanlılardan davacı olmuştur.	ir.		
Sefil Mehmed	Merdi k adlı zimmî	Bin yüz kuruş	-	Merdik adlı zimmi, Dîvân-ı Hümâyun' a başvurarak Sefil Mehmed adlı kişinin ehl-i örften destek bularak kendisinin 1100 kuruşunu gasp ettiğini beyan ederek şikâyetçi olmuştur.	Dîvân-ı Hümâyun davalıların yargılanmaları talimatını vermiştir.	Evâhîr-i Zilkade 1222 (20-29 Ocak 1808)	DAD, 5, 303-1
Okil v. Muratcan, Patuk v. Minas ve Nikogos v. Ohan adlı zimmiler	Abdi Beşe b. Hasan , Seyyid Ahmed b. İbrahim ve İsmail	İki kır içdiç ve iki timur kır bârgîr	Kâsımî ve Kadıkendî köyleri arasında	Mağdurlar, gece vakti karpuz getirirken Kâsımî ve Kadıkendî köyleri arasında zanlıların kendilerine saldırarak öldürme teşebbüsün	Zanlılar arasında bulunan Okil'in, birçok suça karıştığı ve eşkıyalık yaptığına yönelik tanıklıkta bulunma	5 Zilka'de 1236 (4 Ağustos 1821)	DŞS, 3746,4 b-2.

	b. Ali			de bulunduğunu, bunun neticesinde bazılarının yaralandığını ve birtakım mallarının da gasp edildiğini beyan etmişlerdir. Davacılar gasp edilen mallarını Okil v. Muratcan, Patuk v. Minas ve Nikogos v. Ohan adlı zimmilerde tespit etmeleriyle kendilerinden davacı olmuşlardır.	k için çok sayıda Müslim ve gayrimüslim mahkeme huzurunda ifade vermişlerdir. Hâkim, hüküm vermeksizin ifadeleri kayıt altına almıştır.		
--	--------	--	--	---	---	--	--

Tablo 4: Müslümanlar ve Gayrimüslimler Arasında Gerçekleşen Gasp Vakalarının Toplumsal Dağılımı

Vaka Sayısı: 4	Davalı	Davacı
Müslüman	2	2
Gayrimüslim	2	2

III. Zabt

Döneme ait belgeler içerisinde taraflarını Müslümanların ve gayrimüslimlerin oluşturduğu dört zabt vakası tespit edilmiştir. Bu vakaların üçünde davacı şahıslar gayrimüslim olup

birinde Müslümandır. Davalılar da üç vakada Müslüman, bir vakada gayrimüslimdir. Bir vaka hariç tarafların tamamı erkeklerden müteşekkildir. Örnek olarak 5 Cemaziyelahir 1263 (21 Mayıs 1847) tarihli belgede zikredilen Maksî Osak'ın davasına yer verilecektir. Ka'bi köyünden Maksî Osak v. İso adlı zimmi, mahkemeye müracaat ederek tapusuna sahip olduğu tarlasına İsmail b. Selâm ve Yunus Çelebi adlı kişilerin el koymaya çalıştığını beyan ederek haksız müdahalenin engellenmesini talep etmiş ve hâkim de davacıyı haklı bularak davalıları müdahaleden men etmiştir.⁵⁶ Diğer iki davanın da birinde tarlaya bir diğerinde de bostana haksız biçimde el konmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Ancak mahkeme tüm zabt girişimlerine engel olarak davalıların haksız tasarruflarının önüne geçmiştir.⁵⁷

Tablo 5: Zabıt Vakaları

Davacı	Davacı	Zabıt Konusu	Mahal	Olay	Ceza/ Sonuç	Belge Tarihi	Belge No
İsmail b. Selâm ve Yunus Çelebi	Maksî Osak v. İso adlı zimmi	Tarla	-	Ka'bi köyünden Maksî Osak v. İso adlı zimmi, mahkemeye müracaat ederek tapusuna sahip olduğu tarlasına İsmail b. Selâm ve Yunus Çelebi adlı kişilerin el koymaya	Mahkeme davacıyı haklı bularak davalıları müdahaleden men etmiştir.	5 Cemaziyelahir 1263 (21 Mayıs 1847)	DŞS, 3803, 9a-2

⁵⁶ DŞS, 3803, 9a-2.

⁵⁷ bk. Tablo 5.

				çalıştığını beyan etmiştir.			
İsmail b. Selâm ve Yunus Çelebi	David v. Handan	Tarla	-	Davalı şahıslar, Ka'bi köyünden David v. Handan adlı zimminin tarlasını zabt etmeye çalışmışlardır. (Dava, Maksî Osak'ın dava kaydının akabinde zikredilmiştir.)	Hâkim, David v. Handan'ı haklı bularak davalıların müdahaleden men etmiştir.	5 Cemaziyel ahir 1263 (21 Mayıs 1847)	DŞS, 3803, 9a-2
Kahveci İsmail b. Selâm ve Hacı Yusuf Çelebi	Maksî Aslan v. Eblahad	Bostan	Ka'bi köyü	Maksî Aslan v. Eblahad adlı zimmi mahkemeye müracaat ederek tapusuna sahip olduğu bostanına el koymaya çalıştıkları ve kendisinin kullanımına mani oldukları gerekçesiyle Kahveci İsmail b. Selâm ve Hacı Yusuf Çelebi'den davacı olmuştur.	Hâkim, davacıyı haklı bularak davalı şahısları söz konusu bostana müdahaleden men etmiştir.	5 Cemaziyel ahir 1263 (21 Mayıs 1847)	DŞS, 3803, 9a-3
Kirakos v.	Fâtıma bt.	Bahçe	Eğil kaza	Davacı Fâtıma bt.	Davalı Kirakos v.	Evail-i Şaban 1257	DŞS, 3760,

Aleksan	Abdullah ve annesi Âişe		sı	Abdullah ve annesi Âişe, eğil kazasında bulunan bahçelerinin Kirakos v. Aleksan tarafından zorla el konduğunu iddia ederek davacı olmuşlardır.	Aleksan, iddiayı reddederek davacıların mezkûr bahçeyi daha önce kendi hür iradeleriyle sattıklarını şahitler vasıtasıyla ispat etmiş ve davacılar haksız bulunarak muarazada n men edilmiştir.	(18-27 Eylül 1841)	1b-2
---------	-------------------------	--	----	--	---	--------------------	------

Tablo 6: Müslümanlar ve Gayrimüslimler Arasında Gerçekleşen Zabt Vakalarının Toplumsal Dağılımı

Vaka Sayısı: 4	Davalı	Davacı
Müslüman	3	1
Gayrimüslim	1	3

IV. Hırsızlık

Döneme ait belgeler içerisinde hırsızlığa dair altı vaka tespit edilmiştir. Bu vakaların beşinde davalılar Müslüman iken birinde gayrimüslimdir. Üç vakada suç ispatlı iken diğer vakalarda ispatlı değildir. Mağdurlar cenahında ise beş vakada gayrimüslimler, bir vakada ise Müslüman bir şahıs yer almıştır. Söz konusu olaylarda tüm tarafların erkeklerden müteşekkil olduğu gözlenmiştir. İlgili vakalara toplumlar arası suç ilişkisi açısından bakıldığında bu vakaların dördünde davalının Müslüman, davacının gayrimüslim; birinde davalının gayrimüslim, davacının Müslüman olduğu görülür. Hırsızlığa konu olan mallar da genellikle para, altın, direk, merkep veya katırdır. Mezkûr vakaların biri örnek sadedinde zikredilecektir. 13

Muharrem 1269 (27 Ekim 1852) tarihli belgeye göre Maksî Şemo v. Eblahad adlı zimmi, alış veriş esnasında ismini bilmediği bir kişinin elini cebine sokarak para kesesini çaldığını ve daha sonra bu kişinin Hınta Çarşısı'nda Mercî adlı kişiyle konuşurken hırsızlık yaptığını ikrar ettiğini ve Mercî de ikrarda bulunan bu hırsızın yakalamak isteyince "serseri gürûhundan" Ahmed b. Osman'ın mani olarak bu kişiye kefil olduğunu iddia etmiş ve çalınan parasının mezkûr Ahmed'den alınmasını talep etmiştir. İlgili kayıttan davalı Ahmed b. Osman iddiayı reddetmiş ve adı geçen Mercî adlı şahıs da "sârik ismi meçhulümdür, lâkin kendini görsem bilirim, hınta çarşısında gördüm, suâl etdim, yedi guruş sirkat eylemişim dedikde tutmak istediğimde mersûm Ahmed kefil oldu" ifadesini vermiştir. Hâkim hüküm zikretmeksizin ifadeleri kayıt altına almıştır.⁵⁸

Tablo 7: Hırsızlık Vakaları

Davalı	Davacı	Hırsızlık Konusu	Mahal	Olay	Ceza/ Sonuç	Belge Tarihi	Belge No
Hüs eyin b. Ali	Zim miy ân tâife si keşiş i Hanna	Para ve altın	Razva n kasaba sında yer alan evinde	Razvan kasabasının keşişi Hanna, zanlıların işvereni Hüseyin b. Ali'den hizmetkârlarının kendine ait bir miktar para ve altını, bir işi görme amaçlı evine geldiklerinde çaldıklarını iddia ederek davacı olmuştur.	Dava kaydında sonuç zikredilmem işti.	-	DŞS, 3803, 16b-6
Osi v. Azir	Ah med b. Abd	3 Merke p	-	Ahmed b. Abdulkerim, Osi v. Azir adlı zimminin kendisine ait 3	Davalı iddiayı reddetmiş olsa da	-	DŞS, 3803, 34a-5

⁵⁸ DŞS, 3702, 25b-2.

	ulke rim			merkebi çaldığını ve bunun da daha önce ispatlandığını, araya muslihûnun girmesiyle 300 kuruş üzerine sulh ettiklerini, fakat mezkûr Osi'nin sadece 110 kuruş vererek kalan meblağı ödemediğini iddia ederek sulh bedelinden kalan kısmın ödenmesini talep etmiştir.	tanıklar vasıtasıyla dava ispatlanmıştır. Belgede hüküm zikredilmemiştir.		
Ömer b. Mehmed	Miro v. Kirakos	1 Katır	Zeynigan civarı	Miro v. Kirakos adlı zimmi, gece vakti Zeynigan civarında konaklarken Ömer b. Mehmed'in, kendisine ait katırı gizlice alıp gittiğini ve yolda onu görenlerin de olduğunu iddia etmiştir.	Davalı suçlu inkâr etmiş olsa da tanıklar vasıtasıyla iddia ispatlanmıştır. Belgede hüküm zikredilmemiştir.	-	DŞS, 3702, 12a-1
Ahmed b. Osman	Makisi Şemo v. Eblahad	Kese içerisinde 55 kuruş	-	Maksi Şemo adlı zimmi, alışveriş esnasında ismini bilmediği bir kişinin elini cebine sokarak kesesini çaldığını, aynı kişinin Hınta Çarşısı'nda hırsızlık yaptığını ikrar ettiğini ve orada bulunan Mercü adlı kişi tarafından yakalanmak isteyince "serseri gürûhundan Ahmed b. Osman"ın buna mani olarak hırsıza	Davalı olan Ahmed b. Osman iddiayı reddetmiştir. Dava ispatlanamamıştır.	13 Muharrem 1269 (27 Ekim 1852)	DŞS, 3702, 25b-2

				kefil olduğunu iddia etmiş ve çalınan parasının mezkûr Ahmed'den tahsil edilmesini talep etmiştir.			
Gül güm köy ü ahali sind en Mus tafa b. Hüs eyin, Gül güm lü Şeyh Has an b. Mus tafa, Ah med Baki / Mus a b. Meh med / Meh med b. Ah med / Meh med b.	Mi' mâr İkob ve kard eşi Abr aha m	1500 adet direk	Gülgüm köyü civarı, şatt kenarı	Mi'mâr İkob ve kardeşi Abraham, 1500 adet direği Gülgüm köyü yakınındaki şatt kenarına bıraktıklarını, taşıma için adam getirmeye gittiklerinde davalı şahısların bu direkleri yağmaladığını, kendilerinden talep edince 900 adedini verip kalan 600 adedi vermediklerini iddia etmiştir.	Davalı şahısların iddiayı inkâr etmesiyle mahkeme davacıların delil getirmesi için beş gün mühlet vermiştir. (Davanın devamı sicillere yansımamıştır).	1264 (1848)	DŞS, 3803, 33b-4

Mus tafa, Has an b. Hüs eyin, Ah med b. Hüs eyin ve Yus uf b. Meh med							
Said b. Mon lâ Hüs eyin	Corc o v. Başa d	1 Merke p	-	Davacı Corco v. Başad adlı zimmi, Said b. Monla Hüseyin'in kendisine ait merkebi izinsiz alıp bir başkasına sattığını, kendisinin de suçunu ikrar ettiğini ve aralarında 150 kuruşa musalaha ettiklerini, ancak kendisine sulh bedelinin ödenmediğini iddia ederek dava açmıştır.	Davalı iddiayı reddetmiş olsa da davacı, tanıklar vasıtasıyla iddiasını ispatlamış ve mahkeme de söz konusu sulh meblağının ödenmesine hükmetmişti r.	1263 (184 7)	DŞS, 3803, 4a-3

Tablo 8: Müslümanlar ve Gayrimüslimler Arasında Gerçekleşen Hırsızlık Vakalarının Toplumsal Dağılımı

Vaka Sayısı: 6	Davalı	Davacı
Müslüman	5	1
Gayrimüslim	1	5

V. Mala Zarar Verme

Döneme ait belgeler, taraflarını Müslümanların ve gayrimüslimlerin oluşturduğu üç mala zarar verme vakasının meydana geldiğini göstermektedir. Bu vakalarda davalıların ikisi gayrimüslimken biri Müslümandır. Vakaların ikisinde davalılar zanlı konumundayken gayrimüslimin davalı olduğu vakada suç ispatlıdır. Davacı cenahında da iki Müslüman, bir zimmi yer almaktadır ve tarafların tamamı erkeklerden müteşekkildir. Zararın söz konusu olduğu mallar, iki vakada beygir, bir vakada da katırdır. Davacılar, bir vakada beygirin ölümüne, bir vakada beygirin sakatlanmasına, bir başka vakada da katırın elden çıkmasına sebebiyet verilmesinden dolayı dava açmışlardır. Mezkûr davaların biri fetvaya havale edilmiş,⁵⁹ biri ispatlanmış,⁶⁰ bir diğeri de delil yetersizliği sebebiyle düşmüştür.⁶¹ Bu vakalardan biri örnek sadedinde zikredilecektir. 23 Cemâziyelahir 1268 (14 Nisan 1852) tarihli belgeye göre Parsum v. İkob adlı zimmi, mahkemeye müracaat ederek *"mülküm olarak seksen guruş kıymetli bir re's kır bârgîrim hergelede ra'y olunmakda iken merkûm Süleyman fuzûlen gidip bârgîr-i mezbûra binip bârgîr dahi elinde yıkılıp ol rükûbundan helâk olmağla suâl olunup kıymetin aliverilmesi matlûbumdur"* ifadesiyle Süleyman b. Hasan'dan davacı olmuştur. İddiaya göre Süleyman adlı kişi, beygiri izinsiz kullanmış ve bu esnada hayvan düşerek ölmüştür. Yapılan duruşmada davalı Süleyman, iddiayı reddederek beygire Parsum v. İkob'un talimatıyla bindiğini belirtmiştir. Davalının iddiayı reddetmesiyle davacıdan delil talep edilmiş, ancak bunu sağlayamadığından delil yetersizliği sebebiyle davacı muarazadan men edilmiştir.

⁵⁹ DŞS, 3767, 5a-3.

⁶⁰ DŞS, 3702, 5b-3.

⁶¹ DŞS, 3774, 16b-1.

Tablo 9: Mala Zarar Verme Vakaları

Davalı	Davacı	Zarar	Mahal	Olay	Ceza/ Sonuç	Belge Tarihi	Belge No
Süleyman b. Hasan	Parsum v. İkob adlı zimmî	Beygirin ölümüne sebebiyet verme	Herg ele adlı yerde	Parsum v. İkob adlı zimmî, mahkemeye müracaat ederek Süleyman b. Hasan'ın kendisine ait beygiri izinsiz bir şekilde kullandığını ve bu esnada hayvanın düşerek öldüğünü iddia ederek hayvanın bedelini davalıdan talep etmiştir.	Yapılan duruşmada davalının iddiayı reddetmesiyle davacıdan delil talep edilmiş, ancak bu sağlanamayınca delil yetersizliğinden davacı muarazada men edilmiştir.	23 Cemâziyel ahir 1268 (14 Nisan 1852)	DŞ S, 377 4, 16b -1
Fırıncı Miko	Penbeci Emin Beşe	Beygirin sakatlanmasına sebebiyet verme	-	Penbeci Emin Beşe adlı kişi, mahkemeye müracaat ederek Fırıncı Miko adlı zimminin, beygirini kullanırken gerekli korumayı ve	Davalı, hayvanı kullanırken kendisinde kaynaklı bir kusurun olmadığı, köpeklerin saldırısı neticesinde hayvanın kaçmasıyla ayağının kırıldığı	-	DŞ S, 376 7, 5a-3

				hassasiyeti göstermediğini ve bu sebeple hayvanın ayağının kırıldığını iddia ederek hakkını talep etmiştir.	yönünde savunmada bulunmuştur. Mahkeme meseleye dair fetva alınması kararını vermiştir.		
Yako v. Merdo	Ali b. Ahmed	Yetkisi olmaksızın katırı bir başkasına verme	-	Ali b. Ahmed, Yako v. Merdo adlı zimminin, kendisine ait katırı yetkisi olmaksızın bir başka kişiye verdiğini iddia ederek hakkını talep etmiştir.	Yapılan duruşmada davalı, farklı yönde bir savunmada bulunmuş olsa da davacı, şahitler vasıtasıyla haklılığını ispatlamış ve mahkeme mezkûr Yako'nun 700 kuruş olan katır bedelini davacıya ödemesine hükmetmiştir.	17 Rebiülahir 1268 (9 Şubat 1852)	DŞ S, 370 2, 5b-3

Tablo 10: Müslümanlar ve Gayrimüslimler Arasında Gerçekleşen Mala Zarar Verme Vakalarının Toplumsal Dağılımı

Vaka Sayısı: 3	Davalı	Davacı
Müslüman	1	2
Gayrimüslim	2	1

VI. Dinî Hak ve Hürriyetlere Yönelik Suçlar

Osmanlı Diyarbekiri'nde sosyal hayatta iç içe ve temas halinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim ahalinin birbirlerinin dinî hak ve hürriyetlerine yönelik nasıl bir tutum takındıkları hususu son derece önemlidir. Zira bir İslam devleti olan Osmanlı'nın tebaası konumunda olan gayrimüslimler, acaba bu konuda Müslüman ahali tarafından taciz ve baskılara maruz kalmışlar mıdır? Böylesi olaylar olmuşsa devletin tutumu ne yönde olmuştur? Bu gibi sorular çerçevesinde yapmış olduğumuz inceleme, ilgili dönemde her iki ahali arasında⁶² meydana gelen iki vakayı ortaya koymuştur. Bu vakaların her ikisinde müştekilerin Ermeni reayadan, zanlıların da Müslümanlardan oldukları anlaşılmıştır. Bunların birinde Ermenilerin kendi cemaatlerini kiliseye davet için tahta çaldıklarını ancak bazı Müslümanların buna engel olduğunu; bir diğer vakada da Ermenilerce *zangoç* adı verilen kilise görevlilerinin kendilerinin sakini oldukları mahallede kimi Müslümanlar tarafından saldırıya uğrayıp darp edildiklerini ifade etmişlerdir. Mezkûr vakaların ilki örnek sadedinde zikredilecektir. Evâil-i Zilhicce 1262 (20-29 Kasım 1846) tarihli belgeye göre Diyarbekir Ermenileri, cemaatlarını kiliseye davet etmek için eskiden beri tahta çaldıklarını ancak son zamanlarda bazı kimselerin buna engel olmaya çalıştığını patrikleri vasıtasıyla padişaha iletmişlerdir. Bu arzuhâle mukabil Diyarbekir naibine gönderilen fermana "*Ermeni Patrikliği'ne dâhil mahallerde kadîmî zabt u tasarruflarında olan kilise ve manastırlarına ve ziyâretgâhlarına ve kadîmden alâka edegeldiklerine ve bu âna değin âyînlerin icrâ eylediklerine kimesne tarafından bî-vech müdâhale etdirilmemesi*" hususunun kanuni bir gereklilik olduğu belirtilerek gayrimüslimlere yönelik gayrimeşru herhangi bir müdahaleye izin verilmemesi emrolunmuştur.

⁶² (Devlet görevlileri ile gayrimüslim reaya arasında meydana gelen sorunlar bu çalışmanın kapsamına girmemektedir.)

İlgili belgeler, Osmanlı Diyarbekiri'nde Müslüman ve gayrimüslim toplumlar arasında dinî hak ve hürriyetlere yönelik tacizlerin son derece az gerçekleşen suçlardan olduğunu göstermiştir. Ortaya çıkan bu durum, toplumların birbirlerinin kutsallarına, dinî hak ve hukuklarına genel itibarıyla saygı ve hoşgörüyle yaklaştıklarını ortaya koymaktadır. Zira şayet bu hususta bilhassa gayrimüslimlerin umumi bir mağduriyet durumları söz konusu olsaydı bu çerçevede patrikleri vasıtasıyla durumun padişaha iletilmesi ve buna binaen mağduriyetin giderilmesi babında birçok yazışmanın yapılması beklenirdi. Nitekim padişaha gönderilen arzuhâllerin dikkate alınarak sözü edilen olumsuzlukların menî sadedinde çok ciddi talimatların yerel mahkemeye gönderildiği belgelerden açık biçimde gözlenebilmektedir. Ortaya çıkan bu durum, Osmanlı devlet yönetiminin ve Müslüman toplumun gayrimüslimlerin hak ve hürriyetlerine gösterdikleri müspet tutumu ve farklı dinlere mensup toplulukların barış içerisinde yüzyıllarca birlikte yaşama tecrübelerini yansıtmaları bakımından son derece kıymetlidir.

Tablo 11: Dinî Hak ve Hürriyetlere Yönelik Suç Vakaları

Zanlı	Müşteki	Taciz Konusu	Mahal	Olay	Ceza/ Sonuç	Belge Tarihi	Belge No
İsimleri zikredilmeyen bazı kimseler	Ermeni reayası	Dinî Hürriyet	Diyarbakır kazası	Diyarbakır Ermenileri, cemaatlarını kiliseye davet etmek için eskiden beri tahta çaldıkları ancak son zamanlard	İlgili ferman "Ermeni Patrikliği'ne dâhil mahallerde kadîmî zabıt tasarruflarında olan kilise ve manastırların ve ziyâretgâhları ve	Evâil -i Zilhicce 1262 (20-29 Kasım 1846)	DŞ S, 374 6, 39b -2

				a bazı kimselerin buna engel olmaya çalıştığını patrikleri vasıtasıyla sultana iletmişlerdir.	kadîmden alâka edegeldiklerine ve bu âna değin âyînlerin icrâ eylediklerine kimesne tarafından bî-vech müdâhale etdirilmemesi " hususunun kanuni bir gereklilik olduğu belirtilerek gayrimeşru tüm müdahalelere engel olunması emredilmiştir .		
Müslümanlardan bazı kişiler	Ermeni zangoçlar	Kilise görevlisine saldırı ve darp	Diyarbakır kazası	Diyarbakır kazasında ikamet eden kimi ermeni zangoçlar, kendi mahallelerinde gezerken Müslüman olduğu anlaşılana bazı kişiler tarafından şiddetli biçimde darp edildiği patrikleri	Arzuhale binaen Diyarbakır naibine gönderilen belgede, "mazhar-ı emniyet ü himayet olmaları ve icrâ-yı âyîn-i dîniyelerinde n dolayı bir gûne ta'addî vü memnû'iyet görmemeleri mültezem-i âlf olup ve bu zangoçlar ise	9 Zilhicce 1262 (28 Kasım 1846)	DŞ S, 374 6, 39b -3

				vasıtasıyla sultana iletilmiştir.	öteden beru her yerde Hıristiyan mahallelerinde gezegeldiklerinden kendilerine kat'an müdâhale câiz olmadığı hâlde keyfiyet-i merviyeye mukârin-ı sıhhat olduğu sûrette mugâyir-ı rızâ-yı âlî olduğu bedîh bulunduğuna binâen tahkîkât-ı îcâbiyenin icrâsıyla buna mütecâsir olan her kim ise buldurulup meclisçe te'dîbât-ı îcâbiyesinin icrâsı" talep edilmiştir.		
--	--	--	--	-----------------------------------	---	--	--

Tablo 12: Müslümanlar ve Gayrimüslimler Arasında Gerçekleşen Dinî Hak ve Hürriyetlere Yönelik Vakaların Toplumsal Dağılımı

Vaka Sayısı: 2	Davalı	Davacı
Müslüman	2	0
Gayrimüslim	0	2

VI. Genel Değerlendirme

Çalışmanın başında da ifade edildiği üzere bu araştırmanın temel amacı Osmanlı Diyarbekiri'ndeki Müslüman ve gayrimüslim toplumların suç ilişkisine ışık tutabilmektir. Döneme ait Diyarbekir şer'iyeye sicilleri ve ahkâm defterlerine dayalı olarak ortaya çıkan bu çalışma, Osmanlı'nın Müslüman ve gayrimüslim tebaasının toplumsal ilişkilerine dair dikkate değer görünümeler ortaya koymuştur. Bunların ilki her iki toplum arasında vaki olan suç hadiselerinin son derece sınırlı olmasıdır. Zira çalışmada muhtelif başlıklar altında ele alınan suç hadiseleri toplamda 25 vakaya tekabül etmiştir ki bu, dönemin ve bölgenin genişliği itibarıyla son derece düşük bir rakamdır. Buradan hareketle ilgili dönemde toplumlar arasındaki ilişkinin genel itibarıyla olumlu bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Nitekim vaki olan suç hadiseleri genel olarak basit nitelikli suçlardır. Örneğin ilgili dönemde toplumlar arasında herhangi bir tecavüz, taciz veya iffet davası söz konusu olmamıştır. Bu gibi hadiseler vaki olmuşsa dahi döneme ait mahkeme sicillerine ve ahkâm defterlerine yansiyacak düzey ve ciddiyette olmadığı açıktır. Ciddi nitelikli suçların da son derece az sayıda olduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin dinî hak ve hürriyetlere yönelik suçların sadece iki; cinayet hadiselerinin de altı vakayla sınırlı olması bu yönde dikkate değer bir bulgudur.

Müslümanların ve gayrimüslimlerin toplumsal suç oranlarının genel olarak nüfus oranlarına paralel olduğu söylenebilir. Zira zikredildiği üzere ilgili dönemde müslim ve gayrimüslim toplumlar arasında 25 suç hadisesi vaki olmuştur. Bunların taraflarına bakıldığında davalıların⁶³ %72'sinin Müslüman, %28'inin gayrimüslim olduğu görülür. Bir diğer ifadeyle mezkûr vakalarda gayrimüslimlerin %28'i davalıyken Müslümanların %72'si davalı konumundadır. 19. yüzyılda

⁶³ Oranlamada kişi sayısı değil tarafları meydana getiren toplumsal gruplar dikkate alınmıştır.

Diyarbakir şehrindeki gayrimüslimlerin nüfus miktarı kesin olarak tespit edilemese de bu dönemde Diyarbakir şehri genelindeki gayrimüslim nüfus oranının yaklaşık %20 civarında olduğu belirtilir.⁶⁴ Diyarbakir sancağı genelinde bu oranın %24.3, Diyarbakir merkez kazasında da %33.7 olduğu ifade edilir.⁶⁵ Görüldüğü üzere ilgili döneme dair verilen nüfus oranları ile tespit edilen suç oranları genel itibarıyla birbirine paraleldir ve aralarında ciddi bir farklılık yoktur. Bu da toplumlar arasındaki suç ilişkilerinde gayrimüslimlerin mağduriyet durumunun olmadığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra belgelerin niteliği ve niceliği, incelenen dönemin ve bölgenin genişliğine bağlı olarak nüfus oranlarındaki değişkenlik dikkate alınarak suç ve nüfus oranları üzerinden değerlendirmede bulunurken ihtiyatlı olmakta fayda vardır.

Tablo 11: Müslümanlar ve Gayrimüslimler Arasında Gerçekleşen Suç Vakalarının Genel Toplumsal Dağılımı

Vaka Sayısı: 25	Davalı	Davacı
Müslüman	18 (%72)	7 (%28)
Gayrimüslim	7 (%28)	18 (%72)
Toplam	25	25

⁶⁴ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 118. Diyarbakir vilayetinin Müslüman nüfus oranı %80 civarındadır. Bk. Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Doğu Vilayetleri*, haz. Abdulkadir Yuvalı, Ahmet Halaçoğlu, Babalı Kültür Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2015, s. 56.

⁶⁵ Bülent Çukurova & Bülent Erantepli, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır'ın Sosyal ve İdari Yapısı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, ed. Bahaeddin Yediyıldız & Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği, Ankara 2010, II/359.

SONUÇ

Şüphesiz insanın olduğu yerde münferit de olsa birtakım suç hadiselerinin olması kaçınılmazdır. Bu durum tüm toplumlarda böyledir ve insan doğasının bir gereğidir. Burada esas önem arz eden, umumi bir mağduriyetin ve hukuksuzluğun olup olmadığıdır. Bu araştırmada ortaya çıkan netice, bir İslam devleti olan Osmanlı'nın hâkimiyeti altında yaşayan Diyarbekir gayrimüslimlerinin umumi bir mağduriyet ve hukuksuzluğa maruz kalmadıkları yönündedir. Bunun da ötesinde Müslüman ve gayrimüslimlerin toplumsal ilişkilerinin genel itibarıyla olumlu bir nitelik arz ettiği, toplumsal entegrasyon düzeylerinin yüksek olduğu gözlenmiştir. Bilhassa dinî hak ve hürriyetler açısından toplumlar arası ilişki oldukça müspet bir görünüm arz etmiştir. Müslüman toplumun gayrimüslimlere yönelik umumi bir baskı ve hukuksuzluğa başvuramaları ve toplumlar arası ilişkinin müspet bir görünüm arz etmesi bilhassa ilgili dönem konjonktürü açısından son derece kıymetli bir neticedir. Birçok belgeden de gözlendiği üzere gayrimüslimler, bir Müslüman tarafından hukuksuzluğa maruz kaldıklarını düşündüklerinde doğrudan şer'î mahkemeye ve patrikleri veya temsilcileri vasıtasıyla Dîvân-ı Hümayun'a ulaşabilmişlerdir. Bu merciler de Müslümanların karşısında gayrimüslimlerin hukukunu korumaya ve adaleti tesis etmeye gayret etmişlerdir. Netice itibarıyla ve son olarak Osmanlı Diyarbekiri'ndeki Müslüman ve gayrimüslim toplumlar arasında vaki olan suç hadiselerinin son derece az sayıda ve genel itibarıyla gündelik hayatta karşılaşılabilecek basit nitelikte olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Diyarbekir (Âmid) Şer'iyeye Sicilleri (DŞS), Osmanlı Arşivi, Defter No: 3798,3698, 3750, 3716, 3787, 3746, 3745, 3685, 3742, 3718,

- 3767, 3741, 3791, 3726, 3800, 3731, 3747, 3804, 3760,3768, 3803, 3707, 3680, 3702, 3774, 3775.
- Diyarbakır Ahkâm Defterleri (DAD)*, Osmanlı Arşivi, Katalog No: 989, Sıra No: 5, 6, 7, 8, 9.
- Akgündüz, Ahmet. *Şer'îyye Sicilleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Doğu Vilayetleri*. Haz. Abdulkadir Yuvalı - Ahmet Halaçoğlu. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık, 2015).
- Aydın, Suavi. – Verhei, Jelle. “Diyarbakır Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not (1800-1870)”, *Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*. Der. Joost Jongerden – Jelle Verhei. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 15-48.
- Bozan, Oktay. *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Bozkurt, Gülnihal. *Alman – İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Çalışkan, Adem. “XIX. Yüzyılda Antep Yahudileri”. *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*. Ed. Burak Kocaoğlu. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Çetin, Osman. *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Çukurova, Bülent. & Erantepli, Bülent. “XIX. Yüzyılda Diyarbakır'ın Sosyal ve İdari Yapısı”. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*. Ed. Bahaeddin Yediyıldız & Kerstin Tomenendal. Ankara: Diyarbakır Valiliği, 2010. II/356-362.
- Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri*. Ed. Ahmet Zeki İzgöer, 3 Cilt. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.

- Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi*. Ed. Ahmet Zeki İzgöer. 10 Cilt. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.
- Erdönmez, Celal. *Şer'iyeye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Ertaş, Kasım. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Güler, Ümit. *Osmanlı Toplumunda Cinayet*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020.
- _____. *Osmanlı'da Suç ve Ceza (Kıbrıs Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Günay, Ramazan. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Ahkâm-Şikâyet Kayıtlarına Göre)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2005.
- Kaya, İlhan. "Azınlıklar, Çok Kültürlülük ve Diyarbakır", *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır 2*. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2011. 216-226.
- Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yay., 2012.
- Kırmızı, Abdulhamit. "1880'de Diyarbakır Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 7 (2012).
- Maydaer, Saadet. *XVI. Yüzyılda Bursa'da Asayiş*. Bursa: Emin Yay. 2016.
- Mumcu, Ahmet. "Dîvân-ı Hümayun". *DİA*. IX/430-432.
- Özcoşar, İbrahim. "Bir İslam ve Osmanlı Şehri Olarak Diyarbakır/Amid", *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*. Ed. İbrahim Özcoşar v.dğr. İstanbul: Ensar Yay., 2018. 2-21.

- Taş, Kenan Ziya. *Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Uğur, Yunus. “Şer’iyye Sicilleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/8-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Şer’î Mahkeme Sicilleri”. *Ülkü Halkevleri Dergisi* 5/29 (Temmuz1935), 365-368.
- Yaman, T. Mümtaz. “Şer’î Mahkeme Sicilleri”. *Ülkü Halkevleri Dergisi* 12/68 (İlk Teşrin 1938), 153-164.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2014.

IV. BÖLÜM

18. YÜZYIL İKİNCİ YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE DIŞ BORÇLANMA GİRİŞİMLERİ

Prof. Dr. Mefail HIZLI

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam
Tarihi Anabilim Dalı (mefailhizli@uludag.edu.tr)

18. YÜZYIL İKİNCİ YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE DIŞ BORÇLANMA GİRİŞİMLERİ

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılda yaşadığı borçlanma serüveninin 1918'de yayımlanan bir makalede nasıl değerlendirildiği bu yazının temel konusunu oluşturmaktadır. Osmanlı tarihine dair bilgisi ve gözlem kabiliyetini devlet kurumları ve sistemine ilişkin birikimiyle buluşturduğu görülen gazeteci Kâzım Şinasi (Dersan) Bey, I. Abdülhamid (1774-1789) ile III. Selim (1789-1807) dönemlerinde devletin dış borçlanmasına ilişkin yaşananları çok güzel bir üslup ve muhtevayla okuyucularına aktardığı bu makalesinde oldukça önemli bilgiler vermektedir. *Yeni Mecmua* dergisinde yer alan bu makalede yazarın, kendisinden yaklaşık 130 yıl öncesine dair bilgileri, tarih kaynaklarından yararlanarak kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Yazarın, "Onüçüncü Asırda İstikrâz İşleri" başlıklı yazısının orijinalinin günümüz Türkçesine dönüştürülmüş metnine yer vermeden önce, ilgili dönemde Osmanlı Devleti'nin borçlanma konusunda yaşadığı tecrübeyi kısaca özetleyerek söz konusu metnin daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırmak, daha sonra da yazının yayımlandığı dergi ve yazarı hakkında özet bilgileri paylaşmak istiyoruz.

Osmanlılarda Devlet Borçlanması

Devletler, birçok açıdan toplumlar ve bireyler gibidir. Tarih boyunca aynı toplum içinde yaşayanlardan varlıklı olanların en azından bir bölümü başkalarına maddî destek ve borç vermeyi anlamlı, değerli ve prestijli bir tavır olarak görmüş, maddî durumları yeterince iyi olmayan kişiler de sıkıntılarında kurtulabilmek için borç alabilecekleri imkânları değerlendirmeye çalışmışlardır. Bunun gibi devletlerin de gelirleri giderlerini karşılayamadığı dönemlerde iç ya da dış borçlanmalara mecbur

kaldıkları sıklıkla görülmüştür. Öteden beri, gelirleri yüksek, gelişmiş zengin ülkeler, geri kalmış ya da az gelişmiş devletlere verdikleri borçlarla onların bir süre de olsa nefes almalarını sağlayacak fırsatlar sunmuşlardır. Diğer yandan dünya tarihinde bazı ülkelerin uzun süre zengin bir durumda iken özellikle savaşlar sebebiyle sosyal ve ekonomik hayatlarının altüst olduğu, dolayısıyla borçlanma zorunluluğuyla karşı karşıya kaldıkları ve bu sıkıntıyı bertaraf etmek için önce iç, sonra da dış borçlanma seçeneklerini hayata geçirdikleri bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin de aynı şekilde birkaç asır yaşadığı müreffeh durumdan sonra 18. yüzyılda borçlanma ihtiyacı hissedecek bir duruma düştüğü kaynaklarda bildirilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin temel olarak gelirleri genelde iki başlık altında değerlendirilir. Biri *şer'î vergiler (tekâlif-i şer'iyeye)*, diğeri ise *örfi vergilerdir (tekâlif-i örfiyye)*. Müslüman halktan alınan zekât, ganimet ve öşür, müslüman olmayan halktan alınan haraç ve cizye şer'î vergiler kapsamında idi. Padişahın yetkisiyle yürürlüğe konulan vergilendirme bağlamındaki idare ve yargı hizmetlerinden alınan rüsum-ı örfiye, savaş gibi acil harcamaya ihtiyaç duyulan durumlarda alınan tekâlif-i divaniye (avârız-ı divaniye) ise örfi vergilere dâhil idi.

18. yüzyıla gelinceye kadar sanayi, bilim ve teknoloji dâhil, hemen her alanda Batı Avrupa ülkeleri ile aynı düzeyde bulunan ve kazanılan savaşların ekonomik getirilerinden de yararlanan Osmanlı Devleti'nin 1699 Karlofça Antlaşması'yla zaten başlamış olan siyasî ve askerî gerilemesi, hatta çöküşü, 18 ve 19. yüzyıllarda çeşitli cephelerdeki savaşlar ve karışıklıklar, ticarete gayrimüslim azınlıkların egemen olması ve özellikle sanayi devriminin

gerisinde ve hatta tamamen dışında kalması neticesinde daha da hızlanmıştır.⁶⁶

Osmanlı Devleti, aslında çok uzun süre üretim ve ticaret açısından kendine yeten ülkeler arasında ilk sırada yer almıştır. Sosyal hayatına çeki düzen vermiş, hayatı kolaylaştıran pek çok kuruma işlerlik kazandırmış, ekonomik dengelerini sağlam zeminde inşa etmiş, üretim ve ticaretini oldukça başarılı bir şekilde gerçekleştirmiş olan Osmanlılar, asırlar boyunca coğrafyasında yaşayan her dinden insana huzurlu bir ortam temin etmeyi başarmasını bilmiştir.

Ekonomik zayıflama sürecinin 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyılın başlarında ortaya çıktığı görülen Osmanlı Devleti'nin, bu dönemde ticaret yolunun Afrika'yı dolanan yeni bir güzergâha kayması sonucunda Doğu ile Batı arasında gerçekleşen lüks madde ticaretindeki rolünü kaybettiği de not edilmelidir.⁶⁷

Erken dönemde Osmanlı Devleti'nin Batı'yla alışverişinde en önemli maddeler gümüş ve gümüş sikkeler idi. Gümüşün serbestçe ithali için devlet, gümüş üzerindeki gümrüğü kaldırmıştır. 1520'lerden başlayarak Doğu Akdeniz pazarını kaplayan ucuz Amerikan ve Avrupa gümüş ve gümüş paraları Osmanlı ekonomisini ve onunla birlikte devlet ve toplumun geleneksel temellerini sarsan bir fiyat devrimine yol açmıştır.⁶⁸

Zamanla Avrupa ticaret sermayesi denetimine giren Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş yerel zanaatların yok olmaya

⁶⁶ Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 198; Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları* (Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 2010), 6.

⁶⁷ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 14.

⁶⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1* (İstanbul: Eren Kitabevi, 2004), 240.

başlamasıyla hammadde ihracatı hızla artmış ve katı kurallara dayanan Osmanlı ekonomisi bütünüyle sarsıntıya uğramıştır.⁶⁹

17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde artık kısa süreli savaşlar, yerini devlet hazinesini sıkıntıya ve toplumu da bunalıma sürükleyebilen uzun süreli savaşlara bırakmıştı. İlk dönemlerde savaşlarda büyük ganimetler elde eden Osmanlılar, bu yüzyılda ilk kez bir savaş kaybetmiş ve giriştiği 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda başarılı olamamıştı. Savaş uzadıkça da artan harcamaları yüzünden giderek ağır bir bunalımın içine girmişti. Oysa ki, savaşa girilmeden önce Osmanlı Devleti'nin malî durumu oldukça iyiydi ve hatta bütçesi fazla bile veriyordu.⁷⁰

Öte yandan, uzun süren savaşların getirdiği yük bir tarafa, maliye teşkilatı ve vergi sisteminde de birtakım sıkıntılar ve çözümlere yol açmıştı. Usulsüzlükler maliye kurumlarına sıçramış ve gelirlerin azalmasına sebep olmuştu. Bundan başka örfî vergiler de gelişi güzel arttırılmıştı. Daha birçok problemin yaşandığı bu dönemde zaman zaman bazı devlet adamları bu durumun düzeltilmesi için ıslahat girişiminde bulunmuş olsalar da, maliye eski durumuna döndürülemedi.⁷¹

Kısacası, ülkede yaşanan siyasî, ekonomik ve sosyal gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti, özellikle savaş finansmanına giderek artan bir şekilde ihtiyaç duymuştur. Merkezî yönetime aktarılamayan yetersiz vergi gelirleri, para değerindeki kayıplar, israfın önlenememesi başta olmak üzere pek çok husus Osmanlı maliyesinin belini bükmüş ve borçlanma gerçeğiyle karşı karşıya kalınmıştır.

⁶⁹ Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, 15.

⁷⁰ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarihi)* (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986), 27-29.

⁷¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), 7: 199.

I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde, yaşanan borçlanma krizinin önüne geçebilmek için öncelikle bazı adımlar atılmıştır. Bu bağlamda, halkın elinde bulunan altın ve gümüşün, belli bir bedelle devlete satılması mecbur tutulmuş, toplanan bir miktar değerli madenden basılan yeni sikkeler tağşiş edilip gerçek değerinin yüzde yirmi fazlasına piyasaya sürülmüştür.⁷² Bir anlamda parayı ucuza alıp pahalıya satmaya dayanan bu operasyonlar sonuçta enflasyona yol açmış ve devletin çalışanlarına verdiği maaşların alım gücü de azalmıştır.⁷³

Osmanlı Devleti, maliyesindeki bu büyük kayıp sebebiyle önce iç borçlanmanın yollarını düşünmüş ve bazı projeler geliştirmişti. Bu teşebbüslerin başında, zaten öteden beri uygulanagelen iltizam sistemi geliyordu. 17. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti, iltizam sistemini, hem vergi toplama hem de kısa vadeli iç borçlanma için kullanmaktaydı.

17. yüzyıl sonunda uygulanmaya başlanan malikâne sistemi, bir gelir kaynağından vergi toplama hakkının, vergiyi toplayan kişiye ömür boyu satılması yöntemine dayanmaktaydı.⁷⁴ Garanti gösterilen vergi gelirleri sayesinde devletin daha rahat borçlanabilmesinin dışında bir faydası olmayan malikâne sistemi de sıkıntılara çözüm olamadı.

1775'te düzenlemeye konulan "esham" uygulamasıyla belli bir marjın üzerindeki mukataa gelirlerinin halka satılması imkânı getirilmiştir. "Esham"ın "mâlikâne"den farkı; malikâne sisteminde gelirin tümünü ömür boyu toplama yetkisi mâlikâneciye açık artırmayla satılırken eshamda sadece yıllık kâr yine ömür boyu

⁷² Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması* (Afyon: Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2004), 43.

⁷³ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, 84.

⁷⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005), 186 vd.

şartıyla satılıyordu.⁷⁵ Esham, bugünkü devlet tahvillerine ve gelir ortaklığı senetlerine uygulama olarak en yakın sistemdir.⁷⁶

Esham sistemiyle de ihtiyaçlar karşılanamayınca doğrudan bazı varlıklı kişilerden borç alma yoluna gidilmiş ve bu meyanda ilk olarak 1788'de Cezayirli Hasan Paşa'dan 600 bin kuruş borç istenmiştir. Daha sonra çıkarılan fetvayla zenginlerin devlete borç vermesi ilân edilerek bunun toplumda yaygınlaşmasına çalışılmıştır.⁷⁷

Bütün bunlara rağmen malî sistemin düzeltilememesi ve özellikle 1783'te Rusya'nın Kırım'ı işgaliyle birlikte savaşın kaçınılmaz hale gelmesi dış borçlanma alternatiflerinin devreye konulmasını gerekli kılmıştır. Arnavutluk, Mezopotamya ve Filistin'de isyanların çıktığı bu dönemde büyük malî darlık içerisine giren Osmanlı Devleti, hıristiyanlardan borç almanın doğru olmadığı kanaatiyle müslüman ülkelere başvurmaya karar vermiştir. Bu bağlamda 1783 yılında kapısını çaldığı ve 14 milyon kuruş yardım talep ettiği Fas'tan bir sonuç alamamıştır. 1788'de Cezayir ve Tunus'tan borç alma girişimleri de sonuçsuz kalınca Şeyhülislamın, zorunluluk karşısında gayrimüslim devletlerden borç alınmasında sakınca olmadığını ilân eden fetvasıyla 1789 yılında önce Felemenk ve sonra İspanya'dan borç istenmiş, ancak bu ülkeler de bazı gerekçelerle borç vermeye yanaşmamıştır.⁷⁸

Osmanlı Devleti tarafından alınan ilk dış borcun Kırım Savaşı sırasında gerçekleştiği bilinmektedir. Osmanlı'da ilk dış borç 1854 yılında alındı. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, 1850'de Hariciye Nazırı olarak Londra'da bir borç anlaşması imzalamış, ancak bu anlaşma Padişah Abdülmecid tarafından, ağır şartlar taşıdığı gerekçesiyle

⁷⁵ Murat Çizakça, *İslam Dünyası'nda ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 159.

⁷⁶ Çizakça, *İslam Dünyası'nda ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, 170.

⁷⁷ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, 135-136.

⁷⁸ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, 136-138.

onaylanmamıştı. Mamafih Osmanlı Devleti, anlaşmayı tek yanlı bozması nedeniyle, almadığı borca karşılık 2,2 milyar frank tazminat ödemek zorunda kalmıştı. Sadrazam Reşid Paşa da onayını almadığı Sultan Abdülmecid tarafından bu sebeple görevinden uzaklaştırılmıştır.⁷⁹

Osmanlı Devleti'ndeki borçlanma sürecini kısaca özetledikten sonra *Yeni Mecmua* dergisi hakkında bazı bilgiler aktarmak istiyoruz.

Yeni Mecmua Dergisi

12 Temmuz 1917 tarihinde haftalık bir dergi olarak yayınına başlayan *Yeni Mecmua*, 66 sayı çıktıktan sonra 26 Ekim 1918'de yayın hayatını ara vermiş, 1 Ocak 1923 tarihinde iki haftada bir olarak 67. sayısıyla yeniden çıkmaya başlayan dergi, aynı yılın sonlarında 90. sayısıyla birlikte 20 Aralıkta yayını sonlandırmıştır. Daha çok bir "edebiyat organı" olarak değerlendirilen *Yeni Mecmua*, Ziya Gökalp tarafından kurulmuştur. Devrinin Türk elitini bir araya getiren dergide, başyazar Ziya Gökalp'in yanı sıra Yahya Kemal ve Yakup Kadri'nin başını çektiği çok önemli yazarlar görev almıştır.

Derginin Mondros Mütarekesi'yle kapandığı ilk döneminde daha çok Ziya Gökalp'in öncülüğünü yaptığı "Türkçülük" düşüncesi etrafında bir bilinçlendirme ve yeni bir hayat anlayışının ana fikir olarak ağır bastığı söylenebilir. 67. sayıyla başlayan ve yazar kadrosunun bir hayli daraldığı ikinci dönemde ise dergi ciddi anlamda bir kan kaybı yaşamış ve etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir.

Genel olarak tarih, sosyoloji, ahlak, siyaset, estetik gibi alanlarda yazıların neşredildiği görülen *Yeni Mecmua*'da, Ziya Gökalp'in "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" biçiminde

⁷⁹ Bkz. *Stefanos Yerasimos, Geri Kalmışlık Sürecinde Türkiye* (İstanbul: Belge Yayınları, 2001), 73-74; A.Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi* (Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 1978), 78 vd.

sloganlaştırdığı düşünce çerçevesinde değişik konularda yazıların yer aldığı ve yazar kadrosunun da bu kapsamda geniş tutulmaya çalışıldığını ifade etmek mümkündür.

32. sayıya kadar ilk sayfasında, “İlim, Sanat ve Ahlâka Dair Haftalık Mecmua” alt başlığına yer veren *Yeni Mecmua*, 84. sayıdan itibaren, “Türk Ocağı'nın Nâşir-i Efîkârıdır” ifadeleriyle yayımlanmıştır.

Yeni Mecmua'da yazılar, “İctimaiyyat, Felsefe, Tenkid, Tarih, Bedîî Sanatlar, Musiki” başlıkları altında kaleme alınmıştır. Kadrosunun ne denli güçlü olduğuna dair bir örnek vermek gerekirse *Tarih* başlığı altında şu isimlerin imzaları görülmektedir: Ziya Gökalp, Mehmed Rıza, Hüseyin Namık, Mehmed Ziya, Kâzım Şinasi, Şerafeddin, Avram Galanti, Ahmed Cevdet, Münir Mazhar, Ahmed Rasim, Ahmed Süheyl, Ahmed Refik, Köprülüzade, Falih Rıfkı, Refik Halid. Özellikle Ahmed Refik'in Osmanlı tarihi, Münir Mazhar'ın Bizans tarihi, Ziya Gökalp'in ise Türk tarihiyle ilgili yazdığı makaleler dikkat çekicidir. Gerçekten sadece tarih alanında yazıları olan böyle bir kadroyu oluşturması *Yeni Mecmua*'nın basın hayatındaki gücünü açıkça göstermektedir.⁸⁰

⁸⁰ *Yeni Mecmua* dergisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007); Zehra Yamaç, *Basın Tarihinde Yeni Mecmua Muhteva Analizi ve Dizini* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991); Ahmet Selvi, *Yeni Mecmua'nın Tahlili* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992); Sebahattin Küçük, *Yeni Mecmua (46-90 Sayılar Üzerinde Bir Araştırma) İnceleme ve Seçilmiş Metinler* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992); Erdal Baran, *Yeni Mecmua Üzerine Bir İnceleme (1-45. Sayılar) (12 Temmuz 1917-23 Mayıs 1918)* (Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Yasin Beyaz, *Fikir ve Sanat Hayatımızdaki Yeri Bakımından “Yeni Mecmua” Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

Kâzım Şinasi (Dersan)

Yeni Mecmua dergisinin mümtaz yazar kadrosu arasında bulunan isimlerden biri de Kâzım Şinasi'dir. Daha sonra Dersan soyadını alan Kâzım Şinasi hakkında bilinenler İstanbul Ansiklopedisi'nin aktardıklarının ötesine geçmemektedir. Buna göre 1888'de Girit'te doğan Şinasi, ünlü bir gazetecidir. Lise tahsilinden sonra Paris'te Sorbon Üniversitesi Sosyal İlimler Akademisi'ni bitirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nde (Kızılay) çok büyük hizmetleri görülmüştür. 1918'deki Mondros Mütarekesi'nin kara işgal günlerinde İstanbul'da Falih Rıfki, Necmeddin Sadık ve Ali Naci'yle Akşam Gazetesi'nin dört kurucusundan biri olmuştur. Anadolu'daki Millî Mücadele'yi İstanbul'dan destekleyen bu gazetenin idarî işlerini üzerine almış olan Kâzım Şinasi, çok zor şartlar altında bu ağır işin de üstesinden başarıyla gelmiştir. Falih Rıfki ve Ali Naci, Cumhuriyet'in ilânından sonra Akşam'dan ayrıldıktan sonra gazeteyi Necmeddin Sadık'la birlikte çıkarmaya devam etmiş, onun vefatından sonra gazetenin bütün yükü ve sorumluluğu üzerinde kalmıştır. 1957'de Akşam Gazetesi'ni Malik Yolaç'a devretmiş ve gazetecilikten çekilmiştir. Uzun süre İstanbul Ticaret Odası yönetim kurulunda görev alan Kâzım Şinasi, 1961 yılı sonlarında hastalanmış ve 27 Mart 1964'te vefat etmiştir. Bir gazete yöneticisi olarak oldukça tutumlu ve son derece dürüst bir kişi olarak tanınmıştır. O, sadece Akşam Gazetesi'ne güven ve saygınlık kazandırmakla kalmamış, İstanbul basınına önceki laubaliliğinden kurtarmış ve Babıalî'ye iş ahlâkı getirmiş bir kişidir.⁸¹

Kâzım Şinasi'nin *Yeni Mecmua*'da, aşağıda metnini vereceğimiz "Onüçüncü Asırda İstikrâz İşleri" başlıklı yazısının dışında aynı dergide; Meşrutiyet sonrası Darülfünun, buradaki kız

⁸¹ *İstanbul Ansiklopedisi*, haz. Reşad Ekrem Koçu (İstanbul: Koçu Yayınları, 1968), 8/4489.

ve erkek öğrencilerin birlikte ders görmelerinin toplumdaki yansımaları, Çanakkale savaşına dair hatıralar, Kırım ve orada yaşanan siyasî gelişmeler, millet meclisinin kapanması, gaziler, Hilâl-i Ahmer takvimi, Batum'da yaşananlar, iaşe ve harp zenginleri, ibtidâî okullardaki eğitim-öğretim gibi dâhilî ve haricî konuları ilgilendiren daha birçok makalesi bulunmaktadır.

Şinasi Bey'in *Yeni Mecmua* dergisinin 2 Mayıs 1918 tarihinde yayımlanan 42. sayısının 309-312. sayfalarında bulunan ve derginin Osmanlı Tarihi kısmındaki "*Onüçüncü Asırda İstikrâz İşleri*" başlıklı yazısının, I. Abdülhamid ve III. Selim dönemleriyle sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır. Yabancı ülkelerden istikrâzın (borçlanmanın) ilk kez hicrî 13, miladî 18. yüzyılda I. Abdülhamid döneminde ortaya çıktığı ve sürecin III. Selim zamanında da devam ettiği anlatılan makalede devletin düştüğü durum çarpıcı ifadelerle aktarılmış, siyasî ve iktisadî sebepler üzerinde durulmuştur.

Yaklaşık yüz yıl önce kaleme alınan ve aşağıda paylaşılan metnin büyük ölçüde anlaşılabilirliğini düşünüyoruz. Ayrıca belirtmek gerekir ki, metin içinde yer alan hicrî tarihlerin, Türk Tarih Kurumu'nun tarih çevirme programına göre miladî karşılıkları parantez içerisinde gösterilmiştir. Dört sayfalık metne, "Selim-i Sâlis zamanında Şehzadebaşı" (s.310) ve "Beyoğlu'nda Tepebaşı'ndaki kabristan" (s.311) alt yazılarının bulunduğu iki görselin ilave edildiğini belirtmeliyiz. Bu güzel çizimler, 19. yüzyılda İstanbul ile bazı şehir ve kasabaları gezerek resimlerini çizen Thomas Allom'un "Eski ve Yeni İstanbul" albümünde yer almaktadır.

Osmanlıca metnin Türkçe harflerine aktarımında -okumayı kolaylaştırmak için- sadece günümüzde pek kullanılmayan kelimelerin hafif transkripsiyonu yapılmıştır.

ONÜÇÜNCÜ ASIRDA İSTİKRÂZ İŞLERİ

Abdülhamîd-i Evvel ve Selîm-i Sâlis Zamanı

1182 (1768-69) Moskof seferi esnasında tahta çıkmış olan Birinci Sultan Abdülhamîd, saltanâtının son senelerini de harb içinde geçiriyordu.

Kaynarca muâhdesiyle kabul etmek mecburiyetinde kaldığımız ağır şartlar, Kırım'ın, bu muâhede ahkâmına mugâyir olarak Rusya tarafından istilâ ve ilhak edilmesi (1198/1784) İstanbul'daki harb ve intikam taraftarlarını iyice gayrete getirmişdi. Moskof'dan öç almak, hele Kırım'ı istirdâd etmek arzusu padişahda da, devlet ricâlinde de mevcut idi, fakat 1182 (1768-69) seferinin memleketde husûle getirdiği maddî ve manevî tahribâtı, bu harbden sonra bir aralık teşebbüs olunan idarî ve askerî islâhâtın, bazı vezîrlerin hüsn-i niyet ve gayretine rağmen, dûçâr olduğu akâmeti bilenler taşranın sefil ve perişan halinde, nizâmsız ve hatta mevcûdu bile kat'î suretde malûm olmayan bir ordu ve boş bir hazîne ile Rusya'ya yeniden harb açmanın devlet için ne kadar tehlikeli olacağını takdîr ediyor ve intikam alınmasını münasib bir vakte ta'lîk ederek şimdilik mümkün mertebe sulhun idâmesini arzu ediyorlardı. Harb tarafdarlarının başında, gerek kendi tarihlerimizde gerek ecnebî eserlerde harbcılığı, şiddet-i tab'ıyla şöhret kazanan Sadriazâm Koca Yusuf Paşa; sulh-perverlerin başında da bizzat Sultan Abdülhamîd var idi.

Rusya tarafında harb müşevvikliğini Katerina'nın zî-nüfûz nedîmi Potemkin ifâ ediyor ve bunda pek ziyâde muvafık oluyordu. Nihayet Katerina'nın büyük bir debdebe ve ihtişâm ile cenûb-i Rusya'ya vuku' bulan nümayış-kârâne seyahati Bab-ı Âlî'de esen harb rûzgârını iyice şiddetlendirdi. Diğer taraftan da İngiltere ve Prusya sefirleri sık sık Reîs Efendi ile Aynalıkavak köşkünde mülâkât ederek devleti Rusya'ya karşı harb ilânına

teşvîk etmekden hâlî kalmıyordu. Esâsen Kırım'ı Rus boyunduruğundan kurtarmak için fırsat arayan Koca Yusuf Paşa elçilerin bu teşvîkleri üzerine büsbütün harb cihetine meyletmış ve devlet ricâlinin bir kısmını da kendi tarafına celbeylemişdi. Ma'amâfih sık sık akd edilen meclislerde sulh tarafdarlığı ara sıra galebe çalıyor ve bir gün evvel verilen harb kararı ertesi gün te'hîr ediliyordu. Nihayet galebe harb tarafdarlarında kaldı ve padişahın istemeyerek kabul ettiği⁸² karar mucibince 1201 senesi Şevvâlinin 28. günü (13 Ağustos 1787) Rus elçisi, ber-mu'tâd, Yedikule'ye habsedildi; Zilka'denin 5. günü de (19 Ağustos 1787) Moskof'a harb ilân edildiğine dair taşraya beyannâmeler gönderiliyordu.

Avusturya, Rusya ile mün'akid tedâfu'u muâhede ahkâmı mucibince, tarafımızdan taarruza uğrayan bu devlete muâvenet için bize harb ilân eylemek mecburiyetinde idi. 1202 senesi Cemâziye'l-evvelinin 2. günü (9 Şubat 1788) Bâb-ı Âlî'ye gelen Nemçe elçisi bu fena haberi Reîs Efendi'ye tebliğ edince "vükelâya hayli şaşkınlık gelmiş ve hele harb tarafdarı olanlar bütün bütün şaşalamıştır".⁸³

⁸² *Târîh-i Cevdet*, 3/322.

⁸³ Vükelâya ve husûsiyle harb tarafdarlarına şaşkınlık ârız olması garib görünüyor, zira *Cevdet Tarihi*'nde Avusturya sefirinin Reîs Efendi'ye vukû' bulan son beyanâtı arasında şöyle bir cümleye tesadüf ediyoruz: "Kaldı ki Rusya ile Nemçelü'nün muhârebede ittifakları olduğu bi'd-defâ'ât ifade olunmuş idi. Bundan vâzihan anlaşılıyor ki Bab-ı Âlî Nemçe-Moskof muâhedesinden haberdâr idi. Koca Yusuf Paşa'nın harbcılığı olmasaydı, "Potemkin" in herhalde bir vesile bularak bize ilân-ı harb edeceğini kabul ettiğimiz takdirde dahi, Avusturya ile aralarında mevcut muâhede tecavüzü olmamak hasebiyle, o aralık Belçika işleriyle meşgul bulunan Avusturya imparatorunun harbe iştirak etmeyeceği muhakkak addedilebilir. İkinci Jozef esâsen İstanbul'daki sefirine Devlet-i Aliyye ile Rusya arasında harb zuhûruna mani olmağa çalışmasını emrediyordu.

İşte bu suretle devlet aynı zamanda hem Rusya'ya hem de Avusturya'ya karşı harb etmek, her iki tarafa da ordu göndermek mecburiyetinde kaldı.

Çok geçmeden mâlî muzâyaka zahîresizlikle beraber bütün fecâatiyle baş gösterdi ve padişahı da, devlet ricâlini de derin derin düşündürdü. Parasızlık yüzünden askerın mühimmâtı tamamen yetiştirilemediği gibi iâşe husûsu da muvâfık bir suretde halledilemiyordu. Hatta yiyecek mes'elesi ordunun nizâmına da az çok tesîr etmiş, bir mikdar Arnavud askeri zahîresizlik yüzünden düşmana iltica eylemişti. Esâsen mevcudu az olan ordu ile bu iki seferi birden başarmak kâbil olamayacağı hissediliyor, fakat yeniden asker tedâriki için icab eden mesârifi ihtiyâr eylemek imkânı da bulunmuyordu.

1203 (1788-89) senesi ilkbaharı yaklaştıkça gerek ordu levâzımı, gerek Karadeniz ve Akdeniz'e çıkarılacak donanmanın techîzi için muktezî lâ-ekall yirmi beş bin kesenin nereden tedârik edileceği mes'elesi sık sık akdedilen meclislerin en mühim meşgalesi olmuştu. Devletin esâsen haddinden fazla olan mesârifine bir de İsveç sefirinin mutâlebâtı inzimâm ediyordu:

İsveç de İngiltere ve Prusya'nın teşvikiyle Rusya'ya harb ilân etmeye karar vermiş, fakat bu hâdisenin Devlet-i Aliyye için mûcib olacağı muhassenâtı ileri sürerek bundan bi'l-istifâde bizden askerî mesârifine mukâbil bir mikdar para koparmak istemişti. Ordu-yı Hümâyûn henüz pâyitahtda bulunduğu bir sırada elçi Bâb-ı Âlî'ye gelerek Reîsü'l-küttâb Süleymân Efendi ile görüşmüş ve İsveç'in Rusya'ya karşı muhâsamâta başlaması devletce matlûb ise harb devam ettiği müddetce senevî sekiz bin ve seferin hitâmından itibaren on sene müddetle üçer bin kese verilmek lâzım geleceğini söylemişti. Rusya'nın bir kısım kıta'âtını İsveç'e karşı göndermek mecburiyetinde kalmasını bizim için kaçırılmaması icab eden bir fırsat telâkkî eden Reîs Efendi, kat'î bir vaadde bulunmaksızın, "İsveçli Moskov ile cenk edecek

olsun Devlet-i Aliyye akçe dirîğ etmez”⁸⁴ cevabını vermişti. İsveç (s.310) elçisi, devleti tarafından Rusya'ya harb ilân edildikten sonra (Şevvâl 1202) (Temmuz-Ağustos 1788) Reîs Efendinin bu sözünü sened ittihâz ederek sık sık Bâb-ı Âlî'ye müracaat eder ve ilk senelik taksîdi yani sekiz bin keseyi ister dururdu. Vaziyyet cidden müşkildi. Bir taraftan maddî imkânsızlık karşısında tatmîn edilemeyen kendi ihtiyâcâtımız dururken İsveç'e para verilemiyor, diğer taraftan da bu devletin harbde devamı bizim için hiç olmazsa Baltık'daki Rus donanmasının Cebelü't-Târik'ı dolaşarak Akdeniz sahillerimize tecâvüz etmesine mâni olmak gibi bir menfaati dâ'î olacağı düşünülerek büsbütün elçiyi me'yûs etmek istenilmiyordu; binâen-aleyh mürâcaat vukû' buldukca devletin kendi ihtiyâcâtına kifâyet edecek kadar olsun para bulamadığından, Avusturya'nın da Ruslara iltihâkı vaziyyetimizi büsbütün işkâl etdiğinden bahsedilmekte ve maamâfih devletin ilk imkânda İsveç'e nakden muâvenete şitâb edeceği va'dinin tekrarından da geri durulmamakta idi.

Para bulmak için hâtıra getirilmedik çare kalmamıştı. Esmâ Sultan'ın vefatı hasebiyle katlolunan Sakızlı Dimitri⁸⁵ bâzîrgân ile Rusya'ya kaçan Bağdâd voyvodasının mal ve eşyaları müsâdere edilmiş ve bundan iyice bir para temîn edileceği ümîd olunmuştu. Hâlbuki ne bundan ne de evkâf ve tevliyetlerden isti'âne tedbîrinden hazîneye hissedilebilecek derecede bir salâh husûle gelmeyeceği anlaşılmıştı. İstanbul'da para bulmak için her tarafa başvurulduğu bu sırada serdâr-ı ekremden rikâb-ı hümâyuna “feryadnâme”ler yağıyor, bu hâl ise pâdişâh hazretlerini büsbütün müteessir ediyordu. Şu hatt-ı hümâyun muzâyakanın derecesi hakkında tam bir fikir veriyor:

“Benim vezîr-i a'zam ve serdâr-ı ekremim

⁸⁴ *Târîh-i Cevdet*, 4/112.

⁸⁵ Yazar bu dipnotta herhangi bir bilgi vermemiştir. (MH)

Akçe husûsunda muzâyakanız ma'lûm-ı hümâyunum olmuşdur. Tîz elden üç bin kîse akçe istermişsiz, mevcûd olsa 'alima'llâh kendi harclığımı dahi gönderir idim, bu vaktde dirîğ olunur mu? Lâkin hazînelerin hâli cenâbınızın ma'lûmudur. Bu akçe fikri gece ve gündüz râhatımı meslûb eylemişdir. Ta'ahhüdât ve zimemât ve emvâl-ı mîriyyenin hâli böyle sene-i cedîde cebelüsü açılrsa belki tîz elden mesârif-i sefere medâr olurdu ve cizye buyurulduları nasıl olmuşdur diye hâtır-ı hümâyunuma geldi. Kapu tarafından suâl eyledim, cebelünün ihrâcını meşveretde söylemişler ve cizye buyurulduları ordu tarafından verildi mi ma'lûmumuz değildir diye cevâb yazdılar, mesârif-i sefer bu taraftan rü'yet olmaktadır. Bâri sene-i âtiye cizyelerinin buyurulduları bu tarafa gelse belki tîz elden bir akçe tedârik olunurdu ve cebelü dahi her ne kadar ise medârdır. Gerek der-i 'aliyyede gerek ol tarafda bütün mesârif nakde bindi, bu kadar emvâl-i mîriyye nice oluyor, defterdâr efendiye söyleyesiz ve cenâbın dahi mülâhaza eyleyesiz, sene-i cedîdenin buyuruldularını ve cebelünün defterini bir gün ol bu tarafa gönderseniz ben dahi ikdâm eder idim, külliyyetlü akçe olmaz ise dahi ceste ceste üçer beşer yüz kîse göndermekde kusûr etmem, va'llâhü'l-'azîm bu akçe mâddesi beni gecelerde uyhusuz koyur. Hak Te'âlâ Devlet-i 'Aliyye'ye imdâd eyleye. Allâh için olsun siz dahi mülâhaza ve sa'y eyleyesiz ve cevâbını yazasız.”⁸⁶

Kâimmakâm Paşa'nın da en çok meşgûl olduğu mes'ele bu para tedâriki işi idi. Sâdır olan bu hatt-ı hümâyun mûcebince Kâimmakâm Mustafa Paşa “Defterdâr Efendi ve Reîs Efendi ve sâbık ve lâhık darbhâne emînleri ve tersane emîni”ni buna dâir müzâkerede bulunmak üzere nezdine davet etmişti. Evvel emirde sefer mesârifi için lâzım olan paranın dâhilden tedâriki kâbil olub

⁸⁶ *Târîh-i Cevdet*, 4/119-120.

olmadığı düşünülürdü, fakat memleketin iktisâdî düşkünlüğü nazar-ı i'tibâra alınarak birkaç kere hâtıra gelmiş ve müzâkere edilmiş olan bu çâre ber- taraf (s.311) edildi. Şu halde bu mes'ele ancak bir suretle, hârice mürâcaat ederek halledilebilirdi. Vâkıâ o zamana kadar devletin ecnebîlerden para istikrâz eylediği vâki değildi. Fakat dost bir devletin kapısını çalmak zarûrî idi. Yalnız karz tarîkiyle para istenecek olsa bizden de buna mukâbil bir rehin talep edileceği nazar-ı i'tibâra alınmış ve bu mahzurun da şu sûretle def'i düşünölmüşdür: Kendisine mürâcaat edilecek devletden ale'l-âde ve bir rehin mukâbilinde ödünç para alınmayacak, memleketin buğday, arpa, pamuk, iplik, yapağı gibi mahsûlünden her sene muayyen bir mikdâr verilerek bu borç ve fâizi imhâ edilecekti. Müzâkerenin sonunda böyle mühim bir işe ricalden birkaçıyla karar verilemeyeceği için her halde ulemâ ve sâir zevâtın da huzûruyla bir meclis-i meşveret akdi lâzım geleceği düşünölmüş ve fakat böyle kalabalık meclislerde müzâkere edilen işlerin derhal ertesi gün şuyû' bulması, o vakte kadar edilen tecrübelerle nazaran, muhakkak addedilebileceği nazar-ı i'tibâra alınmış ve bu husûs kat'î sûretde kesdirilemeyerek pâdişâhın irâdesine ta'lîk edilmişdi.⁸⁷ Kâimmakâm Paşa'nın bu bâbdaki telhîsî bâlâsına Sultan Abdülhamîd şunu yazmışdı:

“Umûr-ı dîn ü devletime dâir mesâlihın tanzîmleri herkesin kudretine göre üzerlerine lâzım iken ekserî kendi menfa'atlerine bakıp maslahat-ı dîn ü devlet vazîfeleri olmadığından başka ihfâsı vâcib olan meclisleri ifşâ ile ta'til-i umûra sebeb olanların Cenâb-ı Hak lâyıklarını versin. Vâkı'â dâhil-i mülkümüzden tedârik-i nukûd mümkün olsa güzel olur, olmadığı hâlde behemehâl 'ilâcına bakılmak cümleye vâcibdir. Bahâr geldi. Tamâm sefer mesârifinin açılacağı vakitlerdir. Sonra ma'âza'llâh peşîmânlık fâide vermez. Allâh ve Rasûlü 'aşkına bi'l-ittifâk mesârifin şimdiden 'ilâc

⁸⁷ Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası, cüz:30, s.335.

*görülp te'hîr olunmaya. Bu husûsu ibtidâ semâhatlü efendi dâ'imizle mahfice müzâkere eylesin, nede karâr ederse 'arz edesin."*⁸⁸

Pâdişâhın irâdesi mücebince Kâimmakâm Mustafa Paşa tebdilen Şeyhulislâm Kâmil Efendi'nin konağına giderek mes'eleyi kendisine açdı ve re'yini sordu. Şeyhulislâm Efendi "Dâhil-i mülkümüzden akçe tedârikinin tarîkı yok, behemehâl düvelden tedârike muhtâcız. Âhardan akçe istidânesi gerçi kerîhdir, lâkin ez-zarûrat tûbîhu'l-mahzûrât meâlî üzre mea-kerâhetin ihtiyâra mecburuz"⁸⁹, diyerek ecnebîlerden para istenmesine cevâz vermiş, fakat sudûrun huzûruyla meclis-i meşveret akdini, gizlenmesi lâzım gelen bu husûsun her halde ifşâ edileceğini düşünerek, münasib görmemişti.

Kâimmakâm Paşa bu müzâkerelerin netîcesini arz etdi. Pâdişâh, Şeyhulislâm Efendi'nin re'yini tasvîb eyledi. Kalabalık meclis akdine lüzûm yokdu. Mevcûd şerâite nazaran ecnebî dost bir devlete müracaatdan başka ne yapılabilirdi? En evvel hâtıra gelen devlet İngiltere ve Prusya ile birlikte bizim tarafımızı iltizâma meyleden Felemenk oldu. 1203 senesi Rebû'l-evvelinde (Kasım-Aralık 1788) Reîs Efendi hafî olarak İstanbul'daki elçi ile buna dâir muhâbereye girişmiş bulunuyordu. Müzâkere on beş bin kese akçe üzerinde cereyân ediyordu. Tarafımızdan dermiyân edilen şartlar şundan ibaretti: Paranın i'tâsından itibâren üç sene müddetle muayyen bir fâiz te'diye edilecek ve üç sene hitâmında

⁸⁸ *Târîh-i Cevdet*, 4/131, *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası'nın* 30. nüshasında Abdurrahman Şeref Beyefendi, "Ecânibden İlk İstikrâz Teşebbüsümüze 'Âid Birkaç Vesîka" unvânı altında bi'l-âhire Maârif Nezâreti tarafından iştirâ edilen Hâlis Bey'in kütübhânesinde bulunmuş bir mecmûadan iktibâsen bu istikrâz işlerine dâir birkaç vesîka neşrolunmuşdur. Bunlar meyânında bu hatt-ı hümâyun da vardır. Fakat *Cevdet Târîhi*'ndeki metin ile bu mecmûadaki metin arasında birinciyi daha sahîh addetdirecek mâhiyetde imlâ ve kelime farkları mevcuddur.

⁸⁹ *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, cüz:30, sahîfe:337.

Mora eyâletiyle Eğriboz ve Selânik livâlarından, “Gallos Orfano (s.312) ve Karaağaç berşâmî(?) Tekfûr Dağı” iskelelerinin her birinden senede ellışer bin ve mümkün olursa daha ziyâde İstanbul kîlesi buğday ve Selânik, Siroz, Yenişehir'den de her sene râyıcıyla bir mikdar pamuk ve Selânik'den de yapağı verilecek, bundan başka Yenişehir cizyesi buna karşılık gösterilecek. Felemenk'de satılık harb gemileri varsa para sigortaya konarak bunlara yükledilerek İstanbul'a gönderilecek ve bu gemiler Devlet-i Aliyye tarafından satın alınacaktı; şayet böyle satılık gemi yoksa alelâde gemilere tahmîl edilebilecekti.

Elçinin cevabı Bâb-ı Âlî'yi memnun edecek bir şekilde değildi. Elçi, bundan bâhis olan takrîrinde Devlet-i Aliyye'nin böyle bir muâmeleye girişmesi ilk defa vukû' bulduğunu, birbirinden pek uzak olan iki memleketin paraları arasındaki küllî fark dolayısıyla ahz ü itâ muâmelelerinin pek çok müşkilâtı dâî olacağını söyledikten sonra pamuk ve yapağı gibi emti'anın iltizâmı bir takım mütegalibenin elinde olduğunu ve bu âdemlerin istedikleri fiyatla mâlik-i fenâsını Felemenk'e satmak isteyeceklerini, buğdaya gelince mübâyaaacıların hâlis buğday yerine arpa ve samanla karışık ta'affün etmiş buğday vermeleri gibi hileleri mücerreb bulunduğunu ileri sürüyor ve buna dâir kavî te'minât ile birlikde şikâyet vukû'unda doğrudan doğruya rikâb-ı hümâyûna mürâcaat edebilmek salâhiyetinin senede dercini istiyordu. Elçinin takrîri, kendisinden istenilen bir şeyi vermemek için bin türlü özürler dermiyân eden bir âdemin ifadesine benziyordu. Pâdişah bunu anlamış ve telhîsin başına, “Reîs Efendi'ye elçi-yi mersûmun gönderdiği takrîrde hemân vermemek sûretini îmâ eder zannındayım” diye yazmışdı. Maamâfih elçinin birkaç gün sonra bu takrîrini te'kîd ederek dermiyân ettiği şerâite muvâfık bir cevap verildiği takdirde hükûmetinin muvâfakatını istihsâl eylemek imkânı hâsıl olabileceğini bildirmiş olması Bâb-ı Âlî'ce iyi bir alâmet olarak telakkî edilmiş ve Felemenk tüccârının bir para bile ziyana

girmeyecekleri husûsunun kavî te'minâtla senede derc edileceği yazılmışdı.

Bir taraftan bu muhâbere ve müzâkereler devam ediyor, diğer taraftan da her ne sûretle olursa olsun hemen bir mikdar para tedârik etmek çareleri düşünülüyordu. Felemenk'den istikrâz işi daha epey müddet uzayabilirdi, halbuki ordu her gün parasızlıktan feryâd edip duruyordu. Buna bir çare bulup münâsib bir karara bağlamak için akd edilen meclis-i meşveret altın ve gümüş paralar ayârını tagyîr ile "râyicine biraz şey" zam etmeyi zarûrî gördü ve fi'l-hakîka bu karar hemen tatbîk edildi. Altın ve gümüş tedâriki için bu madenlerden mamul evânînin isti'mâli men olundu ve muayyen bir fiyat mukâbilinde darbhâne altın ve gümüş satın aldı. Yeni paralar eskilerine nisbetle beşte bir nisbetinde mağşûş idi.⁹⁰

Sultan Abdülhamîd bu istikrâz işi neticelenmeden irtihâl eylemişti; tahta geçen genç pâdişah Üçüncü Sultan Selîm, saltanatının ilk aylarında, daha başka mühim işlerle beraber, bu para mes'elesiyle de meşgûl olmak mecbûriyetinde kaldı. Felemenk'den henüz tamamıyla ümîd kesilmemişti; fakat 18 Şaban 1203 (14 Mayıs 1789) tarihli telhîs ile birlikde Zât-ı Şâhâne'ye takdîm edilen takrîr artık şübheye mahal bırakmayacak bir meâlde idi: Hükûmetinin son cevabını teblîğ eden elçi, Felemenk'in bu gibi istikrâz işlerine resmen müdâhale etmesi vâki olmadığını, böyle bir muâmele için doğrudan doğruya Felemenk tâcirleriyle uyuşmak lâzım geleceğini ve hükûmetin îfâ edebileceği hizmet buna göz kapamak ve hatta Devlet-i Aliyye ile arasında müesses muhâdenet dolayısıyla, el altından tâcirleri teşvîk etmekten ibaret olabileceğini bildiriyordu.

⁹⁰ *Târîh-i Cevdet*, 4/122; İsmail Gâlib Bey, *Takvîm-i Meskûkât-ı 'Osmâniyye*, 346.

Felemenk ile olan müzâkerâtın aldığı şu şekil üzerine Bâb-ı Âlî'ye ye's geldi; artık bu taraftan yüz çevirmek ve mümkünse başka bir tarafa başvurmak îcâb ediyordu; çünkü hem ordunun mesârifini temîn etmek ve hem de para verilmediği takdirde devletinin harbe devam edemeyeceği tehdîdiyle sık sık Bâb-ı Âlî'ye mürâcaat eden İsveç elçisinin ağzını kapatabilmek için külliyyetli bir paraya ihtiyaç vardı.

Bu defa çalınacak kapıyı pâdişah tayîn etdi. Bir gün huzûr-ı hümayunda yine bu para mes'elesinden bahsedilirken Sultan Selîm "İspanya Devleti, Devlet-i Aliyye ile karîb ahdde akd edildiği musâlaha vesîlesiyle Cezâyir ocağının tasallutundan halâs oldu, buna teşekküren Devlet-i Aliyye'ye karzan akçe verse olmaz mı?" demişdi; bu iradeyi tebliğ eden Reîs vekîli Râşid Efendi bu husûsu sefâret tercümânî vâsitasıyla elçiden istimzâcda gecikmedi, fakat ma'a't-teessüf buradan da gelen cevab sarîh bir reddden başka bir şey değildi; İspanya elçisi, devletinin bu harbde muhâfaza ettiği bî-tarafîlikden Devlet-i Aliyye ile muhârib olan devletler tarafından da böyle bir mürâcaat vukû' bulduğu halde reddedildiğinden ve şimdi bize ikrâza rızâ gösterilse bî-tarafîliğe münâfî olacağı gibi ötekilerin de aynı talebi dermiyân etmelerine sebebiyet vereceğinden bahisle bunun imkânsızlığını bildiriyordu. Fas hâkiminden, Cezâyir ile Tunus ocaklarından istikrâz teşebbüsü de, ecnebî devletlere vukû' bulan mürâcaat gibi, akîm kaldı; her taraftan "Akçe yerine varaka-i i'tizâr ile cevâb-ı ye's" alınıyordu. İşte on üçüncü asrın bidâyetinde ilk defa olarak vukû' bulan ecnebîlerden istikrâz teşebbüsü bu sûretle hiçbir netîce veremedi ve Sultan Selîm, selefi gibi, hazîneye hiç olmazsa zâhirî ve muvakkat bir genişlik vermek maksadıyla paraların ayârını tagyîrden, darbhâneyi boş bırakmamak için de altın ve gümüş evânînin istî'mâli şer'an câiz olamayacağına dâir fetvâ istihsâlinden başka çare bulamamışdı.

KAYNAKÇA

- Açba, Sait. *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması*. Afyon: Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Baran, Erdal. *Yeni Mecmua Üzerine Bir İnceleme (1-45. Sayılar) (12 Temmuz 1917-23 Mayıs 1918)*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Beyaz, Yasin. *Fikir ve Sanat Hayatımızdaki Yeri Bakımından "Yeni Mecmua" Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarihi)*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.
- Çizakça, Murat. *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- (Dersan), Kâzım Şinasi. "On Üçüncü Asırda İstikrâz İşleri". *Yeni Mecmua* 42 (2 Mayıs 1918): 309-312.
- Enginün, İnci. *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2005.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. 1. İstanbul: Eren Kitabevi, 2004.
- İstanbul Ansiklopedisi*. 8. haz. Reşad Ekrem Koçu. İstanbul: Koçu Yayınları, 1968.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. 7. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Kıray, Emine. *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Küçük, Sebahattin. *Yeni Mecmua (46-90 Sayılar Üzerinde Bir Araştırma.) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

- Özdemir, Biltekin. *Osmanlı Devleti Dış Borçları*. Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Selvi, Ahmet. *Yeni Mecmua'nın Tahlili*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Velay, A. Du. *Türkiye Maliye Tarihi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları, 1978.
- Yamaç, Zehra. *Basın Tarihinde Yeni Mecmua Muhteva Analizi ve Dizini*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Yerasimos, Stefanos. *Geri Kalmışlık Sürecinde Türkiye*. İstanbul: Belge Yayınları, 7. Basım, 2001.

V. BÖLÜM

OSMANLI DİYARBEKİRİ'NDE MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ (1800-1853)

Doç. Dr. Ümit GÜLER

Batman Üni. İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve
Sanatları Bölümü, İslam Tarihi ABD
(umidguler@gmail.com)

Bu çalışma, Siirt Üniversitesi tarafından 18-19 Kasım 2022 tarihleri arasında düzenlenen "III. International Siirt Conference On Scientific Research" adlı bilimsel etkinlikte sunulan ve bildiriler kitabında yayımlanan "An Overview Of The Economic Relations Between Muslims And Non-Muslims In Ottoman Diyarbekir (1800-1853)" başlıklı tebliğimizin genişletilmiş hâlidir.

OSMANLI DİYARBEKİRİ'NDE MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ (1800-1853)

Giriş

Osmanlı Devleti tebaasını dinî olarak Müslim ve gayrimüslim (zimmî) olmak üzere esasen iki kategoriye ayırmıştır.⁹¹ Hâkimiyeti altındaki gayrimüslimlerle zimmet anlaşmaları yaparak onlarla olan hukuki ilişkilerini belirli bir çerçevede yürüten Osmanlı,⁹² Tanzimat öncesi ve sonrası olmak üzere temelde iki farklı hukuki yaklaşım üzerinde hareket etmiş; zaman içerisinde gayrimüslimlerin hukuki statülerinde birtakım değişim ve dönüşümler meydana getirmiştir.⁹³

Tanzimat öncesi dönem itibarıyla toplum içerisinde meydana gelen hukuki ihtilaflarda esas müracaat mercii şer'î mahkemeler olmuştur.⁹⁴ Binaenaleyh Osmanlı coğrafyasında bilumum tüm toplumun hususen de yüzyıllarca birlikte yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin karşılıklı olarak kurmuş oldukları ilişkilerin en açık, güvenilir ve zengin biçimde gözlenebileceği kaynaklar şer'î mahkemelerce tutulan *şer'iyye sicilleri*dir.⁹⁵ Bu

⁹¹ Gülnihal Bozkurt, *Alman – İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 14; Mehmet Öz, *Osmanlılar (Sosyal Hayat), DİA*, 33/535, 532-538

⁹² M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yay., 2012), 395.

⁹³ Bozkurt, *Alman – İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, 2.

⁹⁴ Ümit Güler, *Osmanlı'da Suç ve Ceza (Kıbrıs Örneği)* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019).

⁹⁵ Ümit Güler, *Osmanlı Kıbrısı'nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 5; Güler, *Suç ve Ceza*, 39.

hususiyetinden mütevellit şer'iyeye sicilleri, Osmanlı sosyal tarihi araştırmalarının temel kaynağı mesabesinde dir.⁹⁶

Şer'î mahkemede ki kadılar veya kadı nâibleri tarafından tutulan şer'iyeye sicilleri, insanların birbiriyle kurdu ğu hukuki ilişkileri yansıttığı gibi, Osmanlı cemiyetindeki aile, toplum, ekonomi ve hukuk gibi birçok alana dair en önemli kaynakları teşkil etmektedir. Bu siciller, muhtelif niteliklerde ki noterlik kayıtlarını veya merkezden gönderilen ferman, buyruldu vb. belgeleri ihtiva etmekle birlikte bulundu ğu bölgenin mahkeme tutanakları mesabesinde olması itibarıyla da önem arz etmektedir.⁹⁷

İslam coğrafyasının yüzyıllar boyu iç içe yaşamış birçok etnik ve dinî grubunun adeta bir buluşma noktası olan⁹⁸ ve bu

⁹⁶ Şer'iyeye sicillerine dair geniş bilgi için bk. Güler, *Suç ve Ceza*, 39-40; Saadet Maydaer, *XVI. Yüzyılda Bursa'da Asayiş* (Bursa: Emin Yay., 2016), 9; Celal Erdönmez, *Şer'iyeye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), VI. Ahmet Akgündüz, *Şer'iyeye Sicilleri* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), 1/12; Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), IX; Yunus Uğur, "Şer'iyeye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/8; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Ülkü Halkevleri Dergisi* 5/29 (Temmuz 1935), 365-368; T. Mümtaz Yaman, "Şer'î Mahkeme Sicilleri", *Ülkü Halkevleri Dergisi* 12/68 (İlk Teşrin 1938), 153-164.

⁹⁷ Uğur, "Şer'iyeye Sicilleri", 8.

⁹⁸ İbrahim Özcoşar, "Bir İslam ve Osmanlı Şehri Olarak Diyarbakır/Amid", *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*, ed. İbrahim Özcoşar v.dğr. (İstanbul: Ensar Yay., 2018), 20; İlhan Kaya, "Azınlıklar, Çok Kültürlülük ve Diyarbakır", *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır 2* (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2011), 216 vd.; Suavi Aydın – Jelle Verhei, "Diyarbakır Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not (1800-1870)", *Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da*

niteliği sebebiyle Osmanlı'nın küçük bir nüvesi olarak adlandırılan Diyarbakir,⁹⁹ öncesinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de kozmopolit bir sosyal dokuya sahiptir.¹⁰⁰ Bunun yanı sıra gayrimüslimler, 1895 yılı itibarıyla Diyarbakir kazasının %33.7 gibi dikkate değer bir nüfus oranını teşkil etmekteydiler.¹⁰¹ Diyarbakir'in, mezkûr kozmopolit yapısıyla devletin merkezi bölgelerinden ve devlet otoritesinin daha güçlü olduğu İstanbul'dan uzakta bulunmasının, oradaki toplumsal ilişkileri daha hassas ve önemli kılması da önem arz eden bir diğer husustur.¹⁰²

Yüzyıllarca birlikte ve iç içe yaşamış olan müslim-gayrimüslim toplumların farklı yer ve zamanlardaki tarihsel tecrübelerine ışık tutulması genel olarak İslam, özel olarak da Osmanlı sosyal tarihinin aydınlatılması açısından elzemdir. Daha önce "Osmanlı Diyarbakiri'nde Müslüman ve Gayrimüslim Toplumların Suç İlişkileri (1800-1852)" konulu çalışmamızın devamı niteliğinde olan bu araştırma ile Osmanlı Diyarbakiri'ndeki müslim-gayrimüslim ilişkilerinin iktisadi veçhesine ışık tutulmaya gayret edilecektir. Zira henüz Osmanlı

Toplumsal İlişkiler (1870-1915), der. Joost Jongerden – Jelle Verhei (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 15-16.

⁹⁹ Ümit Güler, *Osmanlı Toplumunda Cinayet* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020), 22.

¹⁰⁰ Kenan Ziya Taş, *Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2012), 21.

¹⁰¹ 1895 yılı itibarıyla Diyarbakir şehrindeki gayrimüslim dinî gruplar ve nüfus oranları şöyledir: Gregoryen Ermeniler (%57.3), Süryani kadim kilise mensupları (%19), Katolikler (%5.2), Protestan Ermeniler (%5.1), Keldaniler (%4.4), Yezidiler (%3.8), Yahudiler (%1.5), Katolik Süryaniler (%1.8), Katolik Rumlar (%0.3), Kıbtiller (%0.04). bk. Bülent Çukurova & Bülent Erantepli, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır'ın Sosyal ve İdari Yapısı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, ed. Bahaeddin Yediyıldız & Kerstin Tomenendal (Ankara: Diyarbakır Valiliği, 2010), II/359-360.

¹⁰² Aydın – Verhei, "Diyarbakir Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar", 15-16.

Diyarbekiri'ndeki müslim-gayrimüslim iktisadi ilişkileri müstakil bir araştırmaya konu edilmemiştir. Çalışmada mevzu, döneme ait birinci elden kaynakları teşkil eden Diyarbekir (Âmid) şer'iyye sicillerinden hareketle ele alınacaktır.¹⁰³

1. Alacak Verecek Meseleleri

Döneme ait şer'iyye sicilleri Osmanlı Diyarbekiri'nde Müslüman ve gayrimüslimlerin şer'i mahkemeye yansıyan iktisadi ilişkilerinin en büyük kısmının alacak verecek meselelerine dair olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda 41 vaka tespit edilmiş olup bunların 25'inde (%60.97) davacılar Müslümanken, 16'sında (%39.02) gayrimüslimdir. Dolayısıyla davalılar da aynı doğrultuda 25 vakada (%60.97) gayrimüslimlerden, 16 vakada (%39.02) Müslümanlardan müteşekkildir. Ortaya çıkan bu netice gayrimüslimlerin iktisadi hayat içerisinde aktif ve etkili olduklarına dair dikkate değer bir görünümdür. Söz konusu davaların tamamına yakınında davacılar bizzat mahkemeye müracaat etmekle birlikte vekil kullandıkları da olmuştur.¹⁰⁴ Söz konusu vakaların tamamına yakınında erkekler tarafları oluşturmuştur. Nitekim sadece bir vakada davacı, iki vakada da davalı olarak Müslüman kadınlar yer almıştır. Gayrimüslim herhangi bir kadının alış veriş meselelerinde Müslümanlar karşısında taraf olmaması dikkat çekici bir bulgudur. Bu da gayrimüslim kadınların ticari hayat içerisinde pek fazla etkinlik göstermediklerine işaret etmektedir.

Taraflar arasında söz konusu olan alacak verecek meseleleri daha çok ticari alış verişlerden kaynaklanmış; mal satımı sonrası ödemenin yapılmaması veya ödemeye dair diğer ihtilaflar mahkemeye yansımıştır. Kimi vakaların karz, yani borç

¹⁰³ Diyarbekir (Âmid) Şer'iyye Sicilleri (DŞS), Osmanlı Arşivi, Defter No: 3798, 3698, 3750, 3716, 3787, 3746, 3745, 3685, 3742, 3718, 3767, 3741, 3791, 3726, 3800, 3731, 3747, 3804, 3760, 3768, 3803, 3707, 3680, 3702, 3774, 3775.

¹⁰⁴ DŞS, 3745, 22a-2.

para verme sebebiyle oluştuğu da gözlenmektedir. Bu da Müslüman ve gayrimüslimlerin gündelik hayat içerisinde birbirlerine borç alıp verdiklerine işaret etmektedir. Taraflar arasındaki kimi ihtilafların terekeler üzerindeki alacak iddialarıyla ortaya çıktığı da olmuştur.¹⁰⁵ Örneğin 15 Z. sene [12]63 tarihli belgede Ohannes v. Ohan adlı kişi mahkemeye müracaat ederek müteveffa Mehmed Kavvas b. Hacı Ömer'in terekelerini zabteden beytümalcı hafız hasan b. Monla hüseyin'i "müteveffâ-yı mezbûr zimmetinde cihet-i karz-ı şer'îden beş gurus müteveffâ-yı mezbûr zimmetinde hakkım olup muhallelâtından alıverilmesi matlûbumdur" diyerek dava etmiştir. Davalı iddiayı reddetse de Müslüman tanıkların şهادetiyle dava ispatlanmış ve borcun ödenmesine hükmolunmuştur.¹⁰⁶

İlgili dönemde birçok gayrimüslimin davasını Müslüman tanıkların şahitlikleriyle ispatlanmış olması dikkat çekicidir. Bu durum Müslüman ve gayrimüslimlerin toplumsal ilişkilerine dair müspet bir görünüm olmakla birlikte Müslüman ahalinin adaletin tecelli etmesi için gerekli hallerde kendi dindaşlarının aleyhine de olsa mahkeme huzuruna çıkıp gayrimüslimleri desteklediklerini göstermektedir.¹⁰⁷

İlgili dönemdeki birçok alacak verecek davası delil yetersizliği sebebiyle ispatlanabilmiş değildir. Bu durum davacıların Müslüman veya gayrimüslim olduğu vakaların geneli için geçerlidir. Bir vakada yalancı şahitlik iddiası dile getirilmiş olsa da bu istisnai bir durumdur.¹⁰⁸ İncelenen alacak verecek davalarının 13'ü (%30) ispatlı durumdadır. İspatlı davaların 9'unda davacılar Müslümanlarken, 4'ünde gayrimüslimdir. Bu dönemde alacak verecek davaları büyük oranda şahitlerin

¹⁰⁵ DŞS, 3803, 28b-1; DŞS, 3803, 27b-1.

¹⁰⁶ DŞS, 3803, 27b-1.

¹⁰⁷ DŞS, 3746, 55a-2; DŞS, 3745, 23a-1; DŞS, 3702, 7b-4.

¹⁰⁸ DŞS, 3767, 30a-1.

tanıklıklarıyla ispatlanmakla birlikte bazı vakalar borç ikrarı ile sonuçlanmıştır.¹⁰⁹ Kimi davalar ispatlanamamış olsa da tarafların sulh gerçekleştirerek uzlaştıkları da olmuştur.¹¹⁰ Herhangi bir ayırım yapılmaksızın mahkemede deliller doğrultusunda hüküm verildiği gözlenmiş; bunun yanı sıra alacak verecek davalarında Müslim veya gayrimüslimler açısından herhangi bir umumi mağduriyet durumuna rastlanmamıştır.

2. Alım Satım İlişkileri

Müslüman ve gayrimüslimlerin iktisadi ilişkilerine dair döneme ait belgeler, alacak verecek davalarından sonra en yoğun ilişkinin alım satım kayıtları olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda 23 belge tespit edilmiştir. Tarafları itibariyle 23 kaydın 13'ünde (%56.52) Müslümanlar, 10'unda da gayrimüslimler satıcı konumundadır. Dolayısıyla alıcıların da 10'u (%43.47) Müslüman olup 13'ü (%56.52) gayrimüslimdir. Ortaya çıkan bu durum dikkate değerdir. Zira ilgili belgeler alım satım işlemlerinde gayrimüslimlerin Müslümanlara nazaran daha fazla alıcı konumunda olduklarını ortaya koymaktadır. Bu da toplumlar arasındaki gayrimenkul mal hareketinin daha çok gayrimüslimler lehine geliştiğine işaret etmektedir. Bu da gayrimüslimlerin iktisadi düzeylerine ve toplumlar arası ilişkilere ışık tutan önemli bir görünümdür.

Alım satım işlemlerinde bulunan taraflara cinsiyetleri açısından bakıldığında satıcıların 6'sının (%26), alıcıların da 2'sinin (%8) kadın olduğu görülür. Dolayısıyla alım satım işlemlerinde kadınların daha çok satıcı, nadiren de alıcı olarak yer aldıkları anlaşılmaktadır. Bu da cinsiyetler açısından gayrimenkul mal hareketinin daha çok erkekler lehine geliştiğine işaret etmektedir.

¹⁰⁹ DŞS, 3798, 11b-2; DŞS, 3731, 22a-3; DŞS, 3775, 80b-3; DŞS, 3775, 82a-1; DŞS, 3803, 28b-1; DŞS, 3775, 22a-1.

¹¹⁰ DŞS, 3745, 22a-2; DŞS, 3767, 8a-1.

Mezkûr satış işlemlerinde bulunan kadınların 4'ü Müslüman olup ikisi gayrimüslimdir. Alış işleminde bulunan her iki kadının da Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kadınların taraf olduğu sekiz alım satım işlemi bağlamında Müslüman kadınların %75 oranında gayrimüslim kadınlardan daha aktif oldukları anlaşılmaktadır.

Toplumlar arasındaki alım satım işlemlerine konu olan malların neler olduğuna bakıldığında tütün, pamuk, buğday gibi menkul malların satımının gerçekleştirildiği bir vaka müstesna¹¹¹ tamamına yakının gayrimenkul olduğu görülür. Bu da ilgili dönemde menkul mal alım satımlarında Müslüman ve gayrimüslimlerin yaptıkları işlemleri mahkemece tescil etmeye gerek duymadıklarını açık biçimde göstermektedir. Muhtemelen bu durum, gayrimenkul malın daha ehemmiyetli görülüp uzun yıllar mevcudiyetini koruyacağı için ilerideki olası ihtilafların önünü alma arzusundan kaynaklanmıştır. Bunun yanı sıra söz konusu tescil işleminin isteğe bağlı olmasının ve mahkemeye müracaat edildiğinde belli bir miktar harç ödenmesinin etkisinden de bahsedilebilir. Anlaşıldığı kadarıyla genel olarak maddi açıdan kıymeti yüksek olan ev, arazi gibi gayrimenkuller bu işlem için söz konusu edilmiştir; bu da zikredilen ihtimalleri güçlendirmektedir.¹¹²

Alım satıma konu olan gayrimenkullerin neler olduğuna bakıldığında 14 kayıta ev ve müştemilatının ilk sırada (%63) yer aldığı görülür. Bunların dışında satışa konu olan mallar ise genel itibarıyla dükkân, oda, bağ, bahçe ve arsa gibi gayrimenkullerdir.

3. Mülkiyet Davaları

Osmanlı Diyarbekiri'nde müslim - gayrimüslim iktisadi ilişkilerine dair belgelere yansıyan bir diğer önemli görünüm de mülkiyet davalarına dairedir. Tarafların birbirlerine yönelik

¹¹¹ DŞS, 3702, 5b-1.

¹¹² Ümit Güler, *Osmanlı Kıbrısı'nda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*, 177.

herhangi bir suç iddiası olmamakla birlikte zaman zaman bazı menkul - gayrimenkul mallar üzerinde mülkiyet ihtilafı yaşadıkları olmuştur. Bu kapsamda 14 vaka tespit edilmiştir. Bu vakaların 10'unda (%71.42) Müslümanlar, dördünde de (%28.57) gayrimüslimler davacı konumdadır. Bu doğrultuda davalıların da %71.42'sini gayrimüslimlerin, %28.57'sini Müslümanların oluşturduğu söylenebilir. Tarafların tamamı erkeklerden müteşekkildir. Görüldüğü üzere mülkiyet davalarında gayrimüslimler büyük oranda davalı konumdadırlar. Gayrimüslimlerin neden bu denli yüksek bir oranda davalı konumda bulduklarına yönelik net bir cevap verebilmek mümkün olmamakla birlikte muhtemelen bunun temel sebebi çalıntı veya kayıp malların daha çok gayrimüslimlere satılmış olmasıdır. Şöyle ki, söz konusu vakalarda mülkiyet davasına konu olan malların niteliğine bakıldığında bunların biri hariç¹¹³ tamamının menkul mallardan oluştuğu görülür. Bu menkullerin tamamına yakını da merkep, eşek, beygir, öküz ve inek gibi büyük baş hayvanlardan oluşur. Bunların dışında menkul olarak sadece bir vakada çalıntı iddia edilen bir fistan dava konusu edilmiştir.¹¹⁴ Davacılar mezkûr malları talep ederken davacı oldukları şahısları hırsızlık veya gasp gibi herhangi bir suçla itham etmeksizin o kişilerin ellerinde bulunan söz konusu malların daha önce çalıntı veya kaybolduğunu iddia ederek kendilerine iade edilmesini talep etmişlerdir. Davalıların da tamamına yakını iddiaya konu olan malları başkalarından satın aldıklarını, dolayısıyla kendi mülkleri olduğunu iddia etmişlerdir. Davacıların şahitler vasıtasıyla dokuz vakada (%69.23) söz konusu malların kendilerine ait olduklarını ispatlayabildikleri gözlenmiştir. Dört vakada da (%30.76) davalar delil yetersizliğinden ötürü

¹¹³ Penbeciler çarşısında yer alan bir dükkânın mülkiyeti hususunda bir ihtilaf yaşanmış olup taraflar sulh anlaşmasıyla meseleyi çözüme kavuşturmışlardır. bk. DŞS, 3731, 30a-1.

¹¹⁴ DŞS, 3791, 8a-2.

sonuçlandırılmamıştır. İddiaya konu olan malların dokuz vakada kaybolduğu, dört vakada da çalındığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu kayıp hayvanları bulan veya bunları çalan bazı kişilerin bu malları bir başkasına sattıkları kuvvetle muhtemeldir. Esas mal sahibi olan kişiler de hayvanlarını tespit ettiklerinde mahkemeye müracaat ederek bunları talep etmişler ve genellikle de iddialarını tanıklar vasıtasıyla ispatlayarak mallarına kavuşmuşlardır.

Gayrimüslimlerin davacı oldukları mezkûr vakaların biri hariç tamamında, yani dört vakanın üçünde gayrimüslimlerin davalarını kazandıkları gözlenmiştir. İddialarını ispatlayan kişilerin mallarının kendilerine iade edilmesine hükmolunmuştur. İlgili davalarda gayrimüslimler iddialarını Müslüman tanıklar vasıtasıyla ispatlamışlardır. Daha önce temas edildiği gibi burada da Müslümanlar, yeri geldiğinde kendi toplumlarından ve dindaşlarından olan kişilerin aleyhine tanıklıkta bulunarak farklı dinden ve toplumdaki olan kişilerin haklarına kavuşmalarını sağlamışlardır. Dolayısıyla burada Müslüman toplum nezdinde bir değer olarak adalete verilen önem kendini açık biçimde hissetmektedir. Ortaya çıkan bu netice, istisnai durumlar olabilmekle beraber Müslümanların genel itibarıyla gayrimüslimlerle müspet bir ilişki içerisinde olduklarına, onların hukukuna saygı duyduklarına ve haklarına kavuşabilmeleri için de sorumluluk aldıklarına yönelik önemli görünümüdür.

4. Ticari Hayatta Yaşanan İhtilaflar

Osmanlı Diyarbekiri'nde Müslüman ve gayrimüslim reayaya müntesip kişilerin hayatın olağan akışı içerisinde birbirleriyle geniş ölçüde ve rahat biçimde ticari ilişki içerisinde oldukları gözlenmiştir. Elbette ticaretin olduğu yerde taraflar arasında zaman zaman birtakım ihtilafların çıkması kaçınılmazdır. Bu bağlamda Diyarbekir'de de Müslüman ve gayrimüslimler arasında birtakım anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bunlardan biri de şüfa

hakkıdır. Şüfa, ön alım hakkı anlamına gelmektedir.¹¹⁵ Bu dönemde Müslüman ve gayrimüslimler arasında vaki olan iki şüfa davası sicillere yansımıştır. Her ikisinde de davacılar gayrimüslim olup davalılar Müslümandır. Bunların birinde davalı, davacının şüfa hakkının olduğunu ikrar ederek iddiayı kabul etmiş ve hâkim de satışı iptal ederek şüfa hakkı gereği satışın davacı şahsa yapılmasına hükmetmiş ve işlem kayıt altına alınmıştır.¹¹⁶ Bir diğer şüfa davasında da Eto v. Haçador adlı zimmi, satın aldığı evdeki şüfa hakkı iddiasıyla Seyyid Ahmed b. Mustafa'dan davacı olmuştur. Davalı şahıs, alım işlemi öncesinde şüfa hakkı gereği davacıyı bilgilendirdiğini, ancak onun şüfa hakkından vaz geçtiğini savunarak iddiayı reddetmiştir. Mahkeme, davalının bu iddiasını ispatlaması için kendisine süre tanımış ancak kendisi bunu gerçekleştirememiştir. Buna binaen davacı haklı görülmüş ve satışın iptal edilerek evin kendisine satılmasına hükmolunmuştur.¹¹⁷

Görüldüğü üzere her iki davada da gayrimüslimlerin hakları mahkemece kendilerine teslim edilmiştir. Burada özellikle bir seyyide karşı bir gayrimüslimin haklı görülerek davayı kazanmış olması dikkate değerdir. Zira seyyidlerin Osmanlı Devleti ve toplumu nezdinde son derece saygın ve ayrıcalıklı bir yerlerinin olduğu bilinmektedir.¹¹⁸ Ancak bu ayrıcalığın hukukun

¹¹⁵ Şüfa, satılan veya bedel şartı ile hibe edilen bir gayrimenkulü veya o hükümde olan bir malı alıcıya veya kendisine hibe edilen şahsa her kaç mal olmuş ise o miktar ile alıcıdan veya satıcıdan ya da hibe edilenden cebren alıp temellük etmek anlamına gelir. bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 529. Geniş bilgi için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "Şüf'a", *DİA*, 39/248-252.

¹¹⁶ DŞS, 3774, 5b-3. (20 Şevval 1235)

¹¹⁷ DŞS, 3775, 3a-3. (7 Rebiülevvel 1125)

¹¹⁸ Ümit Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Seyyidler: 18. ve 19. yy. Diyarbekir Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (Haziran 2021), 211.

üstünlüğü ilkesini ihlal etmediği ve şer'i mahkemenin adaletin gereğince hükmettiği açık biçimde gözlenmektedir.

Bu dönemde ihtilafa konu olup belgelere yansıyan bir diğer vaka da satış muhayyerliğine dairdir. Bu kapsamda iki vakaya rastlanmıştır. Satış muhayyerliği gelmektedir.¹¹⁹ Vakaların birinde Hano v. Tomo adlı zimmi davacı olarak, satın aldığı soğanın muhayyerlik hakkı gereğince satıcı Ahmed b. Osman'a iade edilerek parasının tahsil edilmesini talep etmiştir. Ancak dava süreci tamamlanmamıştır.¹²⁰ Bir diğerinde de İbrahim b. Behne adlı kişi, Tellâk Karabet adlı zimmiden satın aldığı eşeğin kusurlu çıktığını iddia ederek ayıp muhayyerliğine dayanarak malı iade etmek istemiştir. Ancak satıcı, mezkûr hayvanı tüm kusurlarıyla birlikte sattığını ve alıcının da bunu kabul ettiğini iddia etmiştir. Dava süreci tamamlanmadığından belgede sonuç zikredilmemiştir.¹²¹

Taraflar arasında vuku bulup belgelere yansıyan kimi ihtilaflar dönemin sosyal hayatına dair oldukça canlı görünümler sunabilmektedir. Örneğin döneme ait olup tarihi zikredilmeyen bir belgede *Asâkir-i Nizâmîye-i Şâhâne*'den Yusuf b. Mustafa adlı kişi mahkemeye müracaat ederek, "...zimmî Tomas v. Hanoş muvâcehesinde beş gün mukaddem yevm-i Cuma ale's-sabâh Küçükhammâm'a gidip esvâbımı yağmurluk içine vaz', kemerimi mersûm Tomas'a al, hıfz eyle dediğimde almayıp yine kebe içine vaz' eyledikten sonra hammâmdan çıktığımda kemer derûnunda yirmi gurusluk otuz üç altın ve bir iftihâr nişânı ve bir sîmmühür ile ma'an yukarı esvâbımı vaz' eylediğim yerden mersûm kaldırıp âhar mahalle vaz' etmiş olmağla mûceb-i şer'îsi matlûbumdur" diyerek kendisinden

¹¹⁹ Muhayyerlik veya hıyâr, bir akdi feshetme yahut yürürlüğe koyma arasında seçim yapma anlamına gelir. Böyle bir muhayyerlik hakkına sahip olan kimse, yaptığı bir akdi diğer tarafın rızasına gerek kalmaksızın bozabilir. Bunun ayıp, şart, vasıf, rü'yet gibi kısımları vardır. bk. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 194.

¹²⁰ DŞS, 3803, 15b-4.

¹²¹ DŞS, 3803, 32a-4.

davacı olmuştur. Ancak davalı zimmi iddiaya yönelik savunmasını *"mersûm hammâma gelip soyundu, lâkin bana kemerimi ahz ve hıfz eyle demedi ve kemerini dahi görmedim ve esvâbını dahi başka mahalle vaz' eylemedim ve kemerinden haberim yokdur"* diyerek yapmıştır. Belgede sonuç yer almamaktadır.¹²²

Bu dönemde kimi alış verişlerin şartlı olarak yapıldığı ancak bu şartlara uyulmaması halinde satış işleminin mahkemeye yansıdığı da olmuştur. 16 Ra. 1245 tarihli belgede Kazancı Karabet adlı zimmi, mahkemeye müracaat ederek Şeyh Ahmed'e ipek satışı yaptığını, ancak bu satış işleminde birtakım şartların söz konusu olmasına rağmen Şeyh Ahmed'in bu şartları yerine getirmediğini iddia ederek malının kendisine iade edilmesini talep etmiştir. Davalı iddiayı reddetmiş olsa da mahkeme kendisinin konuya dair talep ettiği fetva gereğince mezkûr zimminin haklılığına hükmetmiştir.¹²³

Döneme ait belgeler Müslüman bir ağa karşısında haksızlığa uğrayarak davacı olan ve haklı bulunan işçi bir zimminin davasına da tanıklık etmektedir. Merdo adlı zimmi, mahkemeye müracaat ederek İbrahim Ağa adlı kişi tarafından, aylık 15 kuruş ödeme vaadiyle bir yıllığına tutulduğunu ancak bunun ödenmediğini, hizmet sürecinde kendisine bazı malların verilip sonra geri alındığını, bunun yanı sıra kendisine ait bazı eşyalara da el konduğunu iddia etmiştir. Mezkûr ağa savunmasında zimmiye ait eşyaları almadığını, kendisine herhangi bir ücret vaadinde bulunmadığını, verip daha sonra aldığı eşyaları da emeğine mukabil geçici olarak kullanması için verdiğini iddia etmiştir. Bu durum üzerine mahkeme müftüden meseleye dair fetva talep etmiş ve gelen fetva *"Merdo İbrahim Ağa'nın bir sene hizmetini eylemiş ise yüz seksen guruş alır ve illâ kaç ay işlemiş ise işlediği miktârı hesâbınca alır bakî tabanca ve altınları isbât*

¹²² DŞS, 3702, 29b-1.

¹²³ DŞS, 3767, 21b-1.

ederse alır şâhid yok ise İbrahim Ağa almadığına yemin eder” şeklinde meseleye çözüm üretmiştir.¹²⁴

5. Bazı İktisadi ve Hukuki Uygulamalar

Döneme ait belgeler, Osmanlı Diyarbekiri’nde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında günlük ticari hayat içerisinde cari olan bazı iktisadi ve hukuki uygulamalara da ışık tutmaktadır. Bunların başında rehin uygulaması gelmektedir. Bu kapsamda olduğu tespit edilen dört belgede Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında alış veriştikten veya karzdan kaynaklı bazı borçlara mukabil rehin verildiğini göstermektedir. Söz konusu uygulamalarda rehin bırakanların tamamının zimmilerden, rehin alanların da Müslümanlardan olduğu gözlenmiştir ve tarafların tamamı erkeklerden müteşekkildir. Büyük çaplı borçlara mukabil rehin bırakılan mallar arasında ev gibi kıymetli gayrimenkuller bulunurken, karz edilen bazı küçük çaplı meblağlara karşılık olarak bir vaka da bir çift sim kemer; bir başka vakada da sim kemer, sini, testi ve kürk gibi eşyalar verilmiştir. Alacaklı kişiler borçların ödenmemesine istinaden mahkemeye müracaat ederek rehnedilen evin satışını müzayede usulüyle gerçekleştirebilmişlerdir. Bazen de rehnedilen evin boşaltılarak alacaklıya teslimi istenmiş ve mahkeme bu talebi haklı bulmuştur. Karz mukabili verilen rehinler de alacaklının elindeyken kaybolabilmiş ve bu durum borçlunun borcunu ödemesiyle ortaya çıkınca süreç mahkemeye taşınabilmiştir. Bu durumda mahkeme kaybolan rehin eşyasının bedelinin, rehin veren kişiye ödenmesine hükmetmiştir.

Döneme ait belgeler Müslüman ve gayrimüslimlerin zaman zaman birbirlerine bazı eşyalarını emanet bırakabildiklerini de göstermektedir. Örneğin döneme ait olup tarihi zikredilmeyen bir belgede Kazzaz Hacı Hafız Efendi, Kazzaz Molla Mehmed Efendi, Hacı Abdurrahman ve Kazzaz Bezzaz zimminin bazı

¹²⁴ DŞS, 3791, 2b-1.

eşyalarını, Yahudi Rako'nun dükkânına emaneten bıraktıkları ifade edilmiştir. Ancak mezkûr Yahudi bir meseleden ötürü firar edince mezkûr şahıslar emanetlerini alabilmek için mahkemeye müracaat etmek durumunda kalmışlardır. Yine ilgili dönemde Müslüman ve gayrimüslimlerin birbirlerine para ve mal emanet ederek borçlu oldukları kişilere bunların ulaştırılmasını sağlayabilmişlerdir.

22 Zilhicce 1263 tarihli bir başka belgede ise dikkat çekici bir başka emanet vakası zikredilmektedir. Altıncı Kirboş v. Melkon adlı kişi mahkemeye müracaat ederek Sasonlu Beşşar b. Borni adlı Müslümanı dava etmiştir. Davacı, yedi sene önce Tambek adlı bir zimminin evinde misafir olarak bulunurken Diyarbekir ahalisinden bazı kimselerin yağma için Tamek'in evine geldiklerinde kendi evindeki bir miktar altın ve inciye mezkûr Beşşar'a koruması için emanet verdiğini, ancak onun ertesi gün kaçıp gittiğini iddia ederek malını talep etmiştir. Davalı Beşşar da ifadesinde *"beyâz çaput içinde bana bir emânet verip ben dahi ahz eyledim, mersûmun odasında bacaya koydum o dahi yağma oldu, koynuma koymadım ve inci olduğunu bilmem"* diyerek iddiayı reddetmiş ve mahkeme davacıdan delil talep etmiştir. Mahkeme huzuruna çıkan Müslüman şahitler, mezkûr Beşşar'ın söz konusu malları elinde tuttuğuna dair kendisinin ikrarına tanıklık etmişlerdir. Bunun üzerine hâkim, emanetlerin bedelinin davacı zimmiye ödenmesine hükmetmiştir.¹²⁵

Döneme ait belgeler Müslüman ve gayrimüslimlerin bazı gayrimenkullerini rahatça birbirlerine kiraya verdiklerini de göstermektedir. Muhtemelen ileride ortaya çıkabilecek ihtilaf durumlarının önüne geçmek amacıyla bazı kiralama akitleri mahkeme huzurunda tescil edilmişlerdir. Kimi zaman da taraflar arasında borç havalesi yapılmıştır. Bu durum bir belgeye şu ifadelerle yansımıştır: *"Camiunnebi mahallesi sâkinlerinden Hasan*

¹²⁵ DŞS, 3803, 21a-3.

kefli Mollâ Hüseyin'in Denkçi Mano zimmî zimmetinde alacağı olan 450 gurus aybaşına değin Sarrâc Süleyman Ağa'ya havâle ol dahi ba'de'l-kabûl vakt-i mezbûrede edâya mesfûr Mano zimmî müte'ahhid olduğu kayıd şü'd."¹²⁶

Osmanlı Diyarbekiri'nde Müslim - gayrimüslim iktisadi ilişkilerinde dikkati celbeden bir diğer önemli husus, gayrimüslimlerin taraf olduğu birçok davaya veya hukuki işlemlere gayrimüslimler, Müslümanlardan bazı kişileri vekil tayin etmiş olmalarıdır. Bu işlemlerde muhtemelen bir Müslümanın şer'î mahkeme huzurunda daha iyi bir savunma veya temsilde bulunacağını düşünülmesi etkili olmuştur. Söz konusu davalara veya hukuki işlemlere gayrimüslimler kendileri bizzat katılabilecekken Müslümanlardan birini vekil tayin etmeleri ve onların da zimmiler adına temsilde ve hukuki işlemde bulunması Müslümanların gayrimüslimler nezdindeki güvenilirliklerine işaret etmektedir.

SONUÇ

Döneme ait şer'îyye sicilleri Osmanlı Diyarbekiri'ndeki Müslüman ve gayrimüslimlerin iktisadi ilişkilerinin oldukça sıkı ve kapsamlı olduğunu ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra iktisadi ilişkiler çerçevesindeki bilumum tüm belgeler, münferit vakalar müstesna Müslim veya gayrimüslimler açısından herhangi bir umumi mağduriyet durumunun söz konusu olmadığını da göstermiştir. Toplumlar arası iktisadi ilişkilere dair belge sayıları kimi başlıklarda sınırlı bir sayıda ortaya çıkmışsa da bu durum, ilişkilerin sınırlı bir çerçevede olduğu anlamına gelmemektedir. Zira belgelere doğrudan yansıyanların haricinde muhtelif belgeler içerisinde dolaylı olarak yer alan ilişkiler de mevcuttur. Bilhassa tereke kayıtlarında zikredilen alacaklı veya verecekli Müslüman ve gayrimüslimlerin isimleri söz konusu ilişkilerin belgelere

¹²⁶ DŞS, 3803, 26b-6.

doğrudan yansıyan ilişkilerden çok daha geniş ölçüde olduğuna işaret etmektedir.

Araştırma çerçevesinde elde edilen veri ve bulgular, Müslim-gayrimüslim iktisadi ilişkilerinin büyük oranda resmi bir merci niteliğinde olan şeri mahkemeye yansıtılmadan toplum içerisinde, bir diğer ifadeyle sivil alanda yürütüldüğünü göstermektedir. Umumiyetle tüm toplumun, hususiyetle de gayrimüslimlerin müslümanlarla gerçekleştirdikleri iktisadi işlemlere, işlem icra edilirken yine Müslümanlardan tanık tutma teamülünün olduğu gözlenmiştir. Bu sayede hukuki işleme dair ileride herhangi bir anlaşmazlık çıkması durumunda şahitler vasıtasıyla meselenin sivil alanda, daha pratik ve masrafsız biçimde çözümünü kolaylaştıracaktır. Şahitlik uygulamasının yanı sıra toplum içerisinde bir teamül halini alan muslihûn, yani arabuluculuk mekanizması da yine birçok anlaşmazlığın mahkemeye taşınmadan ve buna gerek kalmadan sulh ile çözülebilmesini sağlamıştır.

Döneme ait sicil belgeleri, İslam toplumu içerisinde dinî ve kültürel dokusunu yüzlerce yıl koruma ve devam ettirme olanağına sahip gayrimüslimlerin, bu hürriyetin yanı sıra mal mülk edinme noktasında da genel itibarıyla Müslümanlarla aynı hukuki imkân ve olanaklara sahip olduklarını göstermektedir. Hatta kimi iktisadi alanlarda Müslümanlardan daha avantajlı konumda dahi olabilmişlerdir. Hâsılı bu imkân ve olanaklar gayrimüslimlerin iktisadi hayat içerisinde aktif ve etkili olmalarına katkıda bulunmuştur.

Müslim-gayrimüslim iktisadi ilişkilerinde ön plana çıkan en önemli neticelerden biri, ilgili dönemde birçok gayrimüslimin davasını Müslüman tanıkların şahitlikleriyle ispatlamış olmasıdır. Bu durum Müslüman ve gayrimüslimlerin toplumsal ilişkilerinin olumlu niteliğine işaret etmekle birlikte Müslüman ahalinin adalete verdiği önemi ve onun tecelli etmesi için gerekli hallerde kendi dindaşlarının aleyhine de olsa mahkeme huzuruna çıkıp

gayrimüslimleri desteklediklerini göstermektedir. Bu duruma aykırı örneklerin istisnai vakalar olduğu ve bunların incelenen dönem için umumi bir mahiyet arz etmediği söylenebilir. Müslim ve gayrimüslimlerin karşı karşıya geldikleri davalarda kadı veya kadı naibince herhangi bir ayrımcılık yapılmaksızın deliller doğrultusunda hüküm verildiği ve hukukun üstünlüğünün tesis edildiği gözlenmiştir. Bilhassa gayrimüslimler ile zaman zaman karşı karşıya gelen ağa, seyyid gibi nüfuzlu çok sayıda Müslümanın aleyhine hüküm verilmesi bu doğrultuda dikkate değer bir görünümdür.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet. *Şer'î'yye Sicilleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- Aydın, Suavi. – Verhei, Jelle. “Diyarbakır Vilâyetinde Etnik-Dinî Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not (1800-1870)”, *Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Toplumsal İlişkiler (1870-1915)*. Der. Joost Jongerden – Jelle Verhei. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015), 15-48.
- Bozkurt, Gülnihal. *Alman – İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Çetin, Osman. *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Çukurova, Bülent. & Erantepli, Bülent. “XIX. Yüzyılda Diyarbakır'ın Sosyal ve İdari Yapısı”. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*. Ed. Bahaeddin Yediyıldız & Kerstin Tomenendal. Ankara: Diyarbakır Valiliği, 2010. II/356-362.
- Diyarbakır (Âmid) Şer'iyeye Sicilleri (DŞS)*, Osmanlı Arşivi, Defter No: 3798,3698, 3750, 3716, 3787, 3746, 3745, 3685, 3742, 3718,

- 3767, 3741, 3791, 3726, 3800, 3731, 3747, 3804, 3760,3768, 3803, 3707, 3680, 3702, 3774, 3775.
- Diyarbakir Şer'iyeye Sicilleri Âmid Mahkemesi*. Ed. Ahmet Zeki İzgöer. 10 Cilt. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Şüf'a". *DİA*. 39/248-252.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Erdönmez, Celal. *Şer'iyeye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Güler, Ümit. *Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- _____. *Osmanlı Toplumunda Cinayet*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020.
- _____. *Osmanlı'da Suç ve Ceza (Kıbrıs Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- _____. "Osmanlı Sosyal Hayatında Seyyidler: 18. ve 19. yy. Diyarbakir Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (Haziran 2021). 185-221.
- Kaya, İlhan. "Azınlıklar, Çok Kültürlülük ve Diyarbakır", *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır 2*. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları, 2011. 216-226.
- Kenanoğlu, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yay., 2012.
- Maydaer, Saadet. *XVI. Yüzyılda Bursa'da Asayiş*. Bursa: Emin Yay. 2016.
- Öz, Mehmet. *Osmanlılar (Sosyal Hayat)*. *DİA*. 33/532-538.
- Özcoşar, İbrahim. "Bir İslam ve Osmanlı Şehri Olarak Diyarbakır/Amid", *Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır*. Ed. İbrahim Özcoşar v.dğr. İstanbul: Ensar Yay., 2018. 2-21.
- Taş, Kenan Ziya. *Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.

Uğur, Yunus. “Şer’iyye Sicilleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/8-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Şer’î Mahkeme Sicilleri”. *Ülkü Halkevleri Dergisi* 5/29 (Temmuz 1935), 365-368.

Yaman, T. Mümtaz. “Şer’î Mahkeme Sicilleri”. *Ülkü Halkevleri Dergisi* 12/68 (İlk Teşrin 1938), 153-164.

VI. BÖLÜM

MADENCİLİK SEKTÖRÜNDE ÖNE ÇIKAN BİR KURULUŞ: MURGUL BAKIR İŞLETMELERİ

Doç. Dr. Faruk TAŞKIN

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, Artvin/Türkiye
(faruktaskin@gmail.com)

MADENCİLİK SEKTÖRÜNDE ÖNE ÇIKAN BİR KURULUŞ: MURGUL BAKIR İŞLETMELERİ

Giriş

Tarihsel kaynaklara göre, madencilik faaliyetlerine dair en eski izlere Anadolu'da rastlandığı düşünülmektedir. Özellikle Antalya bölgesindeki Karain Mağarası ve Beldibi kaya sığınağı gibi bölgelerde bulunan çakmak taşı, yontma ve Orta Taş Devri'nde (MÖ 10.000 civarı) yaşamış olan insanların madencilikle uğraştığını gösteren kalıntılara işaret etmektedir. Ayrıca, MÖ 7.000 yıllarına tarihlenen Çatalhöyük'teki silis madenciliği ve bu döneme ait çömlekçilik faaliyetleri, Anadolu'da ilk çömlek atölyelerinin kurulduğunu göstermektedir. Çatalhöyük'teki primitif evlerde kullanılan aletler ve silahlar genellikle obsidiyen gibi siyah renkli volkanik cam veya çakmak taşı gibi malzemelerden yapılmıştır. Tunç Devri özellikle maden kullanımında büyük bir değişimi beraberinde getirdi. Bu dönemde, madenlerden üretilen eşyalar, günlük yaşamın vazgeçilmez bir parçası haline geldi. Mutfak eşyalarından avcılık araçlarına kadar birçok farklı amaç için çeşitli maden ürünleri geliştirildi. Bu eserlerin şekillendirilmesinde, başlangıçta dövme tekniği yaygın olarak kullanıldı. Ancak zaman içinde döküm ve sıvama gibi yeni üretim tekniklerinin keşfi, madencilik sanatında önemli adımların atılmasını sağladı.¹²⁷

Bakırın bulunuşu ve kullanımı, tarih öncesi dönemlere kadar uzanır. Dünya medeniyet tarihinde, bakırın keşfi o kadar eski bir tarihe sahiptir ki bu maddeye adını veren "Bakır Çağı" bile oluşturulmuştur. Mısır'da milattan önce 5 bin yıl önce bakır keşfedilmiş olmasına rağmen, Avrupa'ya yayılması milattan önce 2.000-2.500 yıllarına denk gelmektedir. Bu tarih, aynı zamanda Asurluların Ergani bakır madenlerini işletmeye başladığı

¹²⁷ Nadir Avşaroğlu, *Anadolu'da Madencilik Tarihi* (2021), 22.

dönemdir.¹²⁸ Anadolu'nun bakır zengini yataklara sahip olması ve bu yatakların bazılarının yüzeye yakın olması, Anadolu'da madencilik faaliyetlerinin erken dönemlerden itibaren yoğunlaşmasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti'nin toprakları, jeolojik haritalarla kesin olarak belirlenmemiş olmasına rağmen, Anadolu'nun maden kaynakları bakımından zengin olduğu, eski dönemlerden bu yana seyyahlar ve coğrafyacılar tarafından yazılmış eserlerde anlatılmaktadır. Madencilik, Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinden itibaren devlet ekonomisinin önemli bir bileşeni olmuştur. Bu dönemde binlerce maden işçisi çalışmış, madenler için odun ve kömür temin edenler, bu kaynakları gerekli bölgelere taşıyanlar, pazarlayanlar ve madencilikle ilgili zanaatlarla uğraşan birçok kişi bu sektörde faaliyet göstermiştir. Bu nedenle Osmanlı ekonomisinde madencilik sektörünün ayrıcalıklı bir yeri vardı ve devlet, madenlerin işletilmesi ve yönetilmesine büyük bir önem vermiştir. Osmanlı Devleti, madenlerin işletilmesi için çeşitli yöntemler kullanılıyordu. Yakın coğrafyadaki madenleri "mukataa" adı verilen mali birimler haline getirerek işletiyordu. XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar bu birimler, Maliye Hazinesi tarafından atanmış yetkililer aracılığıyla yönetiliyordu. Ancak bu yüzyılın ilerleyen dönemlerinde maden ocaklarının işletilmesinde büyük ölçüde sorunlar yaşanmaya başladı. 1736 yılından itibaren, bu görev padişahın özel hazinesi olan Ceyb-i Hümayun adına Darphane Nezareti tarafından atanmış elemanlar aracılığıyla yerine getiriliyordu. XIX. yüzyılın başlarına kadar en yaygın uygulanan yöntem, emanet yöntemi olarak bilinirdi. Madenlerin mülkiyet hakkı ise XIX. yüzyıla kadar doğrudan devlete aitti. Eğer bir kişinin arazisinde maden bulunursa, bu kişi madeni işletebilirdi, ancak beşte birini devlete verme şartıyla. Eğer kişi maden işletme

¹²⁸ Nadir Yurtoğlu, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden İşletmeciliği ve Maden Politikaları (1923-1960)* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019), 85.

konusunda yetersizse, devlet bu işi ya kendisi ya da yetenekli bir kişi ya da kuruluş aracılığıyla üstlenebilirdi. Madenlerin çıkarıldığı bölgelerdeki halk, bazı vergilerden muafiyet gibi çeşitli ayrıcalıklara sahipti.¹²⁹

Tanzimat'ın ilanından sonra, özel sektöre madencilik alanında faaliyet gösterme fırsatı sunmak amacıyla çeşitli nizamnameler ve kanunnameler yayınlayarak Osmanlı madencilik sektörünü canlandırmaya yönelik adımlar atıldı. 1842 yılında Maadin-i Hümayun Meclisinin kurulması, 1858'de Arazi Kanunnamesinin kabul edilmesi, 1861'de Maadin Nizamnamesinin yayınlanması ve 1887'den itibaren yabancılara 99 yıl süreyle madencilik imtiyazlarının verilmesi, bu dönemin önemli gelişmeleridir. Bu adımlar, madencilik sektöründe büyük bir değişimin işaretlerini taşıırken, aynı zamanda Avrupa'da hızla gelişen sanayi sektörünün Osmanlı topraklarında zengin maden kaynakları olduğu inancının etkisiyle, Anadolu'ya maden işletmek için gelen yabancı girişimcilerin akınına yol açmıştır.¹³⁰

Murgul'da Madencilik

Anadolu'nun tarih öncesi dönemlerine uzanan önemli bakır yatakları, çoğunlukla Karadeniz Bölgesi çevresinde yoğunlaşmıştır. Merzifon ilçesinde yer alan Bakırçay bakır madeni, başlangıçta Geç Frig döneminde kullanıldığı düşünülen ancak daha sonraki araştırmalara göre MÖ. 2 binyıla kadar uzandığı belirtilmektedir.¹³¹ Aynı bölgede batıda yer alan Gümüşhacıköy de oldukça önemli maden yataklarından biridir.

¹²⁹ İlhan Ekinci, "Milas (Mesudiye) Bakır Madeni (1750-1816)", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/5 (Spring 2013), 245.

¹³⁰ Kemal Saylan, "Ordu ve Giresun Yöresinde Madenler ve Maden İşletmeciliği (1860-1914)", *OTAM* 25 (Bahar 2009), 167-182.

¹³¹ Erkan Fidan, "Madencilik Beşiği Anadolu: Tarih Öncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları", *Belleten* 81/292 (Aralık 2017), 669.

Bunların yanı sıra Küre'de tarih öncesine dayanan maden işletmeciliği geleneği hala devam etmektedir. Doğu Karadeniz'de bulunan ve hala Türkiye'nin ikinci büyük bakır yatağı olarak kabul edilen Murgul'da yapılan araştırmalar, antik dönemlere ait cüruf yığınlarını, antik maden galerilerini ve bu galerilerde kullanılan maden çıkarma araçlarını gün yüzüne çıkarmıştır. Murgul, özellikle İlk Tunç Çağı'nda bakır üretimi için önemli bir merkez olduğu belirtilmektedir.¹³²

Anadolu'daki bakır yatakları, MTA (Maden Tetkik ve Arama) tarafından gerçekleştirilen jeolojik araştırmalar sonucunda Küre, Yapraklı, Pontik, Giresun-Trabzon, Ergani ve Murgul-Kuvarshan olarak tanımlanmıştır.¹³³

Murgul maden yatakları, Artvin ile Hopa arasında, Adurça deresinin sol vadisi yamacında konumlanmıştır. Bu maden yatakları, kuzeyinde bulunan Damar köyünden sadece birkaç dakikalık mesafede olup, Güneydoğusunda Tiryal Dağı yükselmektedir.¹³⁴ Maden yatağının Murgul Çayına uzaklığı 2,7 km'dir. Maden alanı Kükürt Dağı, Kerçen Dağı ve Tiryal Dağ tepelerinden oluşan silsilenin kuzeydoğusunda yer almıştır. Murgul ve çevresinde önemli Bakır madeni yataklarının varlığı eski tarihlere dayanmaktadır. Bölgede antik çağlardan itibaren madencilik yapıldığına dair görüşler mevcuttur. MTA tarafından hazırlanan Artvin ili maden haritası, bölgede altın, bakır, kurşun, çinko, demir gibi metalik madenlerin yanı sıra grafit, kil, mermer gibi endüstriyel hammaddeler açısından da önemli rezervlere işaret etmektedir.¹³⁵

¹³² Avşaroğlu, *Anadolu'da Madencilik Tarihi*. 58.

¹³³ Avşaroğlu, *Anadolu'da Madencilik Tarihi*. 132.

¹³⁴ Ernst Zimmer, "Murgul Bakır Mag'deni", *Çoruh Dergisi* 1/3 (Haziran 1938), 13.

¹³⁵ Gülseren Mutlu, "Antik Kaynaklar'da Artvin/Çoruh Havzası'nın Tarihsel Rolü". *Artvin Araştırmaları- 2. ed. Nuri Yavuz, (Ankara: Artvin Çoruh Üniversitesi yayınları, 2020), 47.*

Murgul'da madencilik faaliyetleri, XI. yüzyılda Cenevizlilerle başlamıştır.¹³⁶ Bu bölgede bakır, kurşun, çinko gibi önemli maden yatakları oldukça yoğundur. 1967 yılında Murgul Damar bölgesinde, eski dönemlere ait bir maden galerisi içinde bulunan 80 cm çapındaki tahtadan yapılmış madenci küreği bulunmuştur.¹³⁷ Galeride bulunan ahşap madenci küreğinin radyokarbon tarihlemesi, bu küçük bakır madeni işletmesinin ilk ve son üretim tarihlerini ortaya koymaktadır. Türkiye'de bulunan ahşap madenci küreğinin en eski örneği olarak kabul edilen bu özel kürek, MÖ. 1000 yılının ikinci yarısına tarihlenmektedir.¹³⁸ Ayrıca Murgul maden yataklarında, tarih öncesi maden işletmeciliğini simgeleyen başka madencilik aletleri de bulunmuştur. Maden yataklarından çıkarılan cevherlerin ergitilmesinde yöredeki ağaçların yakıt olarak kullanıldığını kanıtlayan eski dönemlere ait cüruf depoları mevcuttur. Bu antik dönemlere ait cüruf yığınları, tarih öncesi maden galerileri ve bu galerilerde kullanılan maden çıkarma araçlarına ait bulgular ile birlikte bulunmuştur. Murgul, köklü bir madencilik geçmişine sahip olsa da tarih boyunca madencilik faaliyetlerinin belirli dönemlerde durduğu tahmin edilmektedir.¹³⁹ Murgul'da madencilik çalışmaları, bölgenin Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte yeniden aktif hale gelmiştir.

¹³⁶ Mustafa Anık, "Kalkınma ve yatırım bankalarının sosyoekonomik kalkınmadaki rolü: Etibank Murgul bakır işletmesi örneği", *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 9/1 (2023), 120.

¹³⁷ Ergun Kaptan, "Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Bir Buluntu", *Bulletin of the Mineral Research and Exploration*, 89/89 (1977), 90.

¹³⁸ Avşaroğlu, *Anadolu'da Madencilik Tarihi*. 86.

¹³⁹ Kaptan, "Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Bir Buluntu", 93.

Rus İşgali Döneminde Murgul Bakır Madeni

13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşmasıyla Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakıldı. Bırakılan bu bölgeler içerisinde Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat ilçeleri de bulunmaktaydı. Ruslar, işgal sonrası bölgede çeşitli idari değişiklikler yaparak Kars, Ardahan ve Batum bölgelerinde Batum ve Kars Oblastları kurmuşlardır. Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Borçka Batum Oblastı'na bağlandı.¹⁴⁰ İşgal sürecinde Rus uzmanlar, Batum ve çevresindeki bakır ve maden kaynaklarını tespit etmişlerdi. Resul Turan'ın İngiliz raporlarına dayanarak aktardığı bilgilere göre, İngiliz Viskonsolosu Peacock'un 1882 yılı raporunda, Çoruh ve Murgul vadilerinde kurşun ve bakır cevherlerinin keşfedildiği, bu bölgelerdeki maden kaynaklarına özel girişim ve Rus yönetiminin ilgi duyduğu belirtilmektedir.¹⁴¹

Osmanlı döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'in madenlerinin yönetim merkezi olarak kabul edilen Gümüşhane'de önemli maden ustaları yetişmişti. Bu maden ustalarından biri de Gümüşhaneli bir Rum olan Yanko'dur. Ancak, Gümüşhane'deki maden işlerinin gerilemesi nedeniyle Yanko, Rusya'ya göç etmek zorunda kalmış ve Çarlık Rusya'sı döneminde Lazarof soyadını almıştır. Lazarof, Batum'a malzeme almak amacıyla Zansul (Damar) köyünden gelen Kundakçı Mehmet'e köylerinde maden cürufu bulunup bulunmadığını sorar. Mehmet, bir köylünün tarla açmaya çalışırken üzerinde ot bitmeyen kara topraklardan bahsettiğini aktarır. Lazarof, bu bilginin doğruluğunu teyit etmek için Mehmet Usta ile birlikte Zansul'a gidip araziye incelemeye karar verir. İnceleme neticesinde bölgede maden varlığı tespit edilmiş oldu. Lazarof, Batum'a döndüğünde, altı kardeşi ile

¹⁴⁰ Zemzem Yüçetürk, "XIX. Yüzyılda Livane Kazası Halkının Yurtluk-Ocaklık Maaşları Hakkındaki Talepleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 31 (2021), 128.

¹⁴¹ Resul Turan, *Çarlık Batum, Acara, Artvin (1878-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2023), 132.

birlikte *Lazarof Biraderler* adını verdikleri bir şirket kurar ve Çar'dan madeni işletme iznini aldı. Böylece Murgul'un madencilik faaliyetleri XIX. yüzyılın sonlarına doğru tekrar başlamış oldu.¹⁴²

1879 yılında kazı çalışmalarına başlansa da sistematik araştırmaya ancak 1898'de Cangara yatağında ve civarında başlanmıştır. 1886 yılına kadar odun kömürü kullanılarak bir miktar blister bakır üretimi gerçekleştirildi. Ancak üretim maliyeti o denli yüksekti ki, bu bakırı piyasaya sürdükleri fiyatla satmak sorun oldu. Bu durum karşısında Lazarof, Murgul'daki bakır madeninin tüm haklarını 1900 yılında Londra'da kurulan *Anglo-Amerikan* şirketi olan "Kafkas Bakır İşletmesi" (*Caucasus Copper Company*) adlı şirkete 750 bin Ruble karşılığında sattı.¹⁴³ XX. yüzyılın başlarında gerçekleştirilen ilk ayrıntılı araştırmalar sonucunda, bölgedeki maden rezervlerinin zengin cevherleri işlemek ve fakir cevherleri zenginleştirmek için uygun olduğu belirlendi. Şirket, Cangara yatağını, toplamda 38 şakulî, 29 ufkî ve 16 mail sondajla detaylı bir şekilde incelemiş, ayrıca birçok kuyu ve galeri açarak madenin işlenmesi için hazırlıklar yapılmıştır. Şirket, 1901 yılında madenin işletme imtiyazını almış ve bölgede arama tarama faaliyetlerine 1903 yılına kadar devam etmiştir. 1907 yılında başladığı bakır üretiminden, I. Dünya Savaşı'nın çıktığı 1914 yılına kadar toplamda 16.000 ton bakır elde etmiştir.¹⁴⁴

Şirket, Zansul köyündeki bakır madeninin oldukça kârlı olacağına dair güçlü bir inanç taşıyordu. Maden yatakları, İngiliz maden mühendisi James Stanley tarafından ayrıntılı bir şekilde incelendi. Toplam cevher miktarı 2 milyon ton olsa da, altın ve gümüş içermemesine rağmen, %3,5 oranında bakır içerdiği belirlendi. Bu yüksek bakır içeriği, şirketin başarılı olma olasılığını destekledi.

¹⁴² Melike Karabacak Yılmaz, "Kafkas Bakır Kumpanyası ve Osmanlı Tebaası İşçiler", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 10/27 (2023), 413.

¹⁴³ Muvahhid Zeki, *Artoin Vilayeti Hakkında Mal'umat-ı Umumiye*, (İstanbul: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2010), 74.

¹⁴⁴ Yurtoğlu, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden*, 91.

Kasım 1902'de, haftada 60 ton bakır üretebilecek bir işleme tesisinin kurulmasına karar verildi. 1910 yılında ise son teknoloji ile donatılarak üretime başladı. Faaliyetteyken toplamda dört-beş bin kişinin istihdam edildiği fabrika, günlük 25 ton üretim kapasitesine sahipti ve her gün 15 ton bakır ihraç ediliyordu.¹⁴⁵

Toplam sermaye olarak 20 milyon altın ruble yatırılmış olan şirket, o dönemin konsantrasyon tekniğinin bu tür cevherleri işlemeye uygun olmadığını anlayarak büyük zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Önceden şirketten bağımsız olarak çalışan küçük madenciler, yatağın en zengin bölgelerini abataj yaparak, tavuklama ve ayırma yöntemleriyle iyi sonuçlar elde etmiştir. Ancak, şirket başlangıçta tavuklamanın imkansızlığını anlamış, bu nedenle, doğrudan doğruya izabe, suyla mekanik yıkama, manyetik ayırma ve Elmore yöntemi gibi farklı yöntemler denemiştir. Bu süreçte sallanan tablalar, işlemde önemli bir rol oynamıştır. Ancak, cevherin kuvars ile yoğun olarak ilişkili olması nedeniyle, suyla mekanik yıkama yöntemi de istenilen sonuçları vermemiştir.¹⁴⁶

Şirket, maden bölgesine ulaşım ve üretimin nakliyesi konusunda da uzun uğraşlar vermiştir. Maden, Murgul Vadisi'nin en üst noktasındaydı ve Batum'dan buraya ulaşmak oldukça zorlu bir süreçti. Batum ile Borçka arasındaki asfalt yolun sonunda, Çoruh Nehri'ne varıldığında, burada kayıkçılar tarafından halatlarla çekilen kayıklarla nehrin karşı kıyısına geçmek gerekiyordu. Ardından, nehir boyunca yaklaşık 3200 metre daha yürüyerek Murgul Vadisi'ne ulaşılıyordu. Şirket, Zansul'a ulaşım sağlamak için kendi yolunu yapmak zorundaydı. Daha önce at yolu olarak kullanılan Borçka ile Batum arasındaki 16 kilometrelik yol, şirket tarafından yeniden inşa edildi. Bu yolun yapılması, taşımacılığı kolaylaştırmış olsa da, maden kendisi deniz seviyesinden yaklaşık

¹⁴⁵ Zimmer, "Murgul Bakır Magdeni", 14.

¹⁴⁶ Zimmer, "Murgul Bakır Magdeni", 17.

1370 metre yukarıdaydı. Bu nedenle, maden tesisine erişim için tekerlekli araçlar için uygun bir yol daha inşa edildi, bu yol ekstra 10 kilometre uzunluğundaydı. Cevherin tesislere taşınması için ise 4000 metrelik bir teleferik hattı kuruldu. Bakır, fabrikadan furgonlarla taşınarak önce Batum'a, oradan da Rus iç pazarına gönderiliyordu. Bölgenin altyapısı, yaklaşık iki yıl süren yoğun bir çalışma sonucu daha işlevsel hale getirilmiştir. Bu dönemde bölgeye, itfaiye, dükkânlar, depolar, ofisler, personel ve işçi konaklama binaları gibi toplamda 30 yapı inşa edilmiştir. Ayrıca bir itfaiye tesisi de kurulmuştur. Ancak, 1905 yılında bakır cevherini işlemek için kullanılan yöntem şirket için kârlı olmadığı düşünüldüğü için bölgedeki madenler kapatılmış ve büyük bir yatırım yapılarak yeni tesislerin inşasına başlanmıştır.¹⁴⁷

1909 yılında tesisler modernize edilmiştir. Yeni tesisler, son teknoloji elektrikle çalışan makinelerle donatılmıştı ve elektrik enerjisi Murgul Nehri'nden sağlanmıştı. Madenin çıkartılması ve eritilmesi işlemlerinde bu elektrik büyük bir öneme sahipti. Ayrıca hidrolik işlemler için kullanılan su kaynağı için en büyük dere üzerine bir baraj inşa edilmişti. Bu baraj, suyun bir kanal aracılığıyla madenin yanındaki rezervuara taşınmasını sağlıyor, buradan da 40 cm çapında 2 boru hattı ile su, işletmenin dev nozüllerine iletiliyordu. Fabrikada işlenen bakır, Çingothev ve Zansul köylerindeki madenlerden elde ediliyordu. Maden cevherinin daha kolay ve hızlı taşınabilmesi için Çingothev maden ocağından aşağı doğru uzanan elektrikle çalışan bir teleferik hattı kurulmuştu. Fabrikanın enerji ihtiyacını karşılamak için yaklaşık bir milyon pud kok kömürü kullanılıyordu. Ancak kömürün yüksek fiyatı ve piyasada sürekli olarak bulunmaması nedeniyle, fabrikanın üretim sistemi, kömür yerine petrol kullanacak şekilde

¹⁴⁷ Yılmaz, "Kafkas Bakır Kumpanyası", 414.

ayarlandı. Fabrikanın petrol ihtiyacı, Batum'dan buraya uzanan bir boru hattı aracılığıyla sağlanıyordu.¹⁴⁸

İngiliz şirketin 1907 yılından 1914 yılına kadar geçen sürede elde ettiği bakır miktarının yıllara göre dağılımı:

Yıl	Bakır (Ton)
1907	94
1908	440
1909	790
1910	1700
1911	2280
1912	3160
1913	3430
1914	4100 (Ekim Ayına kadar)
Toplam	14.994 Ton. ¹⁴⁹

İşletmedeki üretimin aksamasında bölgenin doğal şartlarının zorluğunun yanı sıra dönemin siyasi gelişmeleri de etkili olmuştur. Balkan Savaşları sırasında Türk hükümeti tarafından işçilerin cepheye çağırılması, üretimde kesintilere neden oldu. Ayrıca, 1913 yılında Zansul madenlerinde meydana gelen bir kazada Osmanlı uyruğundan 40 işçinin yer altında kaldığını ve bunların 7'sinin de hayatını kaybettiği belirtilmektedir.¹⁵⁰ Ekim 1914'te, Türk kuvvetleri Murgul Vadisi'ne girer ve maden şirketinden çalışmayı durdurmasını talep etti.

1913-1918 döneminde Kafkasya'da, özellikle Artvin'in merkez ilçesinde bulunan Kuvarshan mevkiinde de bakır madeni çıkartılmaktaydı. Bu madenin çalışmaları, Almanya'da büyük elektrik fabrikalarının sahibi olan Siemens tarafından 1905 yılında başlatıldı. Ancak I. Dünya Savaşı nedeniyle araştırma ve işletme

¹⁴⁸ Turan, *Çarlık Batum*, 138.

¹⁴⁹ Adnan Oran, *Murgul Bakır İşletmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Lisans Tezi, 1953), s. 24.

¹⁵⁰ BOA, 154-30/28.11.1913.

çalışmalarına 1917 yılında ara verildi.¹⁵¹ 1921'de, Türkiye hükümetinin desteği ile madenin eski sahipleri faaliyete yeniden başladılarsa da üretim ve ihracatın yetersiz kalması nedeniyle 1928'de işletme hizmetini durdurmak zorunda kaldı. Cumhuriyet hükümetleri, dünya bakır piyasasında yaşanan istikrarsızlığa rağmen, Artvin sınırları içerisinde bulunan bu madeni Etibank tarafından işletilerek ekonomiye kazandırmaya karar verdi. 1936 yılında madenin üretime açılması için yıpranmış ve kullanılmaz hale gelmiş tesisleri yeniledi ve gerekli hazırlık çalışmalarını tamamladı. Sonuç olarak, 1937 yılının Mayıs ayında Kuvarshan bakır madeni yeniden üretime başladı. İşletme, 1938 yılında bilançosunu 59 bin lirayı aşan bir kâr ile kapattı ve üretilen bakırları dış ülkelere ihraç etti. Ancak maden bölgesinde yapılan araştırmalar sonucunda cevher rezervinin tamamen tükenmiş olduğu anlaşıldı ve bu nedenle işletmenin 1945 yılında kapatılma kararı alındı.¹⁵² Kafkas Bakır Şirketi, Kuvarshan'daki Alman Siemens Bakır Fabrikası'ndan çok daha büyük ve daha organize bir yapıya sahipti.

Murgul Bakır İşletmesinin Yeniden Faaliyete Geçirilme Çalışmaları

Bakır İşletmesinin 1917 yılında tekrar üretime geçmesi için girişimler olsa da, 1914 yılından beri metruk olan tesis¹⁵³ üretim faaliyetini tamamen durdurmuş ve ilerleyen süreçte, 1930'da şirket tasfiye edilmiştir. I. Dünya Savaşı sona erdiğinde Türkiye'ye katılan bu bölge, kısmen tahrip olmuş ve nispeten eskiyen fabrika tesislerine sahipti.¹⁵⁴ Murgul'daki madenlerin değerlendirilmesi

¹⁵¹ Eren Kömürlü, "Murgul'da Madencilik Faaliyetlerinin Tarihçesine Toplu bir Bakış", 2. *Türkiye Tarihi Madenler Konferansı*, Ed. Ayhan Kesimal vd. (Trabzon: KTÜ Maden Mühendisliği Bölümü, 2018, Trabzon), 21.

¹⁵² Yurtoğlu, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden*, 90.

¹⁵³ Zimmer, "Murgul Bakır Magdeni", 18.

¹⁵⁴ Oran, *Murgul Bakır İşletmesi*, 4.

konusu gündeme gelir ve maden yataklarının durumu konusunda bilgi edinmek için 1922 yılında Türk Devleti Rusya'dan Murgul Bakır Madenlerine ait dosyayı talep eder.¹⁵⁵

1935 yılında Murgul'da MTA Enstitüsü tarafından maden sahalarının işletilmesi kararı alındı. Madenlerin işletilmesi için tüzel kişilik kazanmak ve tüm işlerini kanunlar ve özel hukuk kurallarına göre yönetmek üzere, 14 Haziran 1935 tarihinde Ankara'da Etibank kuruldu.¹⁵⁶

Etibank'ın ana görevleri şunlardır:

1. Maden cevherleri, taş ocakları malzemeleri, maden hammaddeleri ve maden malzemeleri alımı ve satımı yapmak, bu alım satımlara aracılık etmek.
2. Türkiye genelinde madenler, doğal yakıtlar, petrol ve bunların türevleri için arama ruhsatları ve hisselerini belirlemek.
3. Türkiye'de maden işletme imtiyazları, maden ocağı üretim ruhsatları, taş ocakları ruhsatları ve bu işletmelerin hisselerini belirlemek.
4. Türkiye'de elektrik üretimi, iletimi ve dağıtımı için imtiyaz alarak işletmek, elektrik santralleri kurmak, iletim hatları inşa etmek, elektrik enerjisi dağıtmak ve elektrik malzemeleri, aletler ve makineleri üretebilecek fabrikalar kurmak, bu alanlarda alım satım yapmak.
5. Kendi başına veya diğer işletmelerle birlikte yukarıda belirtilen işleri yapacak ticari teşebbüsler kurmak ve Türkiye içinde ve yurtdışındaki benzer teşebbüslere katılmak.
6. Her türlü bankacılık işleriyle uğraşmak.

¹⁵⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 36058-142460-554/04.06.1922.

¹⁵⁶ Yurtoğlu, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden*, 56.

Etibank, Türkiye'deki madenlerin işletilmesi, enerji üretimi ve ticaret gibi çeşitli alanlarda faaliyet göstermek üzere kurulmuştur.

Kafkas Bakır Madeni şirketinin temsilcisi, Rus Hükümeti tarafından bakır madeninin imtiyaz hakkının kendilerine verildiğini belirterek, Türk Hükümeti'nden madenlerin tescil edilmesini talep etmiştir. Türk Hükümeti ise şirketin 19 Şubat 1918 tarihinde Rus Hükümeti tarafından millileştirildiğini ve Murgul Bakır Madeninin Rus Sovyet Sosyalist Şuralar İttihadı Hükümeti tarafından Rus milli mülkiyetine dahil edilmediği konusunda bir kayıt olmadığını, bu koşullarda Rus Hükümeti tarafından millileştirildikten sonra Türk tarafına geçen bu madenin Türk hükümetine ait olduğunu belirterek talebi reddetmiştir.¹⁵⁷ Sonraki yıllarda da İngiltere elçisinin konu ile ilgili talepleri olsa da, kurumun Rus Hükümeti tarafından millileştirildikten sonra Türk tarafına intikal ettiği gerekçesiyle reddedilmiştir.¹⁵⁸ Bölgede MTA Enstitüsü tarafından yapılan arama ve etütler üzerine %2,80 bakır ihtiva eden 7 Milyon ton rezervi bulunan cevher yatağının imtiyazı 24 Ağustos 1938 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararı ile Etibank'a devredilmiştir.¹⁵⁹ Etibank, madenin eski tesislerinin tamamen enkaz halinde ve işe yaramaz bir durumda olduğundan, tesislerin yeniden inşa edilmesi ve modernize edilmesi için *General Engineering Company* firmasıyla 20 milyon sterlinlik bir kredi anlaşması yapmıştır. Konsantratör ve İzabahane tesislerinin projeleri İngiliz firmasına yaptırılmış ve gerekli makina ve teçhizatın siparişine 1938 yılında başlanmıştır.¹⁶⁰

1939 yılında Murgul Bakır Madeni yolunun Hopa yerine Arhavi yolu güzergâhı kullanılarak nakliyesinin yapılması gündeme gelir. Daha önce yöre halkı da 28.12.1938 yılında Başbakanlığa, Murgul

¹⁵⁷ BCA, 175-211-1/29.02.1936.

¹⁵⁸ BCA, 37250-149521-40/1937.11.18.

¹⁵⁹ BCA, 84-76-16/24.08.1938.

¹⁶⁰ "Türkiye Madencilik Faaliyeti". *Bulletin of the Mineral Research and Exploration* 44/44 (Eylül 1953), 123.

Bakır Madenlerinin nakliyesi için Hopa'ya göre daha kısa mesafede olan Arhavi yolunun kullanılmasını, yol yapımında da yardımcı olunacağına dair taleplerini belirten dilekçe göndermişlerdi. Bu doğrultuda konunun gündeme gelmesiyle Murgul-Arhavi yol yapımıyla ilgili planlar oluşturuldu. Dönemin Nafia Vekaleti Şoseler ve Köprüler Reisliği'nce Murgul-Arhavi yolunun durumu ve ulaşımına uygun hale getirilmesi için 24.02.1939 tarihli ve 830 sayılı yazı ile Çoruh Valiliği'nden alınan bilgiler şunlardır: *Murgul-Arhavi yolunun toplam uzunluğu 35 kilometredir. Murgul'dan itibaren 9 kilometrelik bölümü ile Arhavi'den itibaren 13 kilometrelik bölümü iyi durumda şose halindedir. Ancak, Murgul bölümündeki köprüler hasar görmüştür. Geri kalan 13 kilometrelik bölümde, Murgul tarafında 3 kilometre ve Arhavi tarafında 2 kilometrelik bir kısım düz bir yol olarak kullanılabilir. Ancak, bu yolun Üç Irmaklar ile Pareh boğazı arasındaki 10 kilometrelik kısmı, Uskuvat ve Pareh tepelerinin etrafından dolanarak Potocur köyü civarındaki boğazdan geçmektedir. Bu bölüm, zamanında Ruslar tarafından toprak tesviyesi ile açılmış olsa da bakımsızlık nedeniyle zarar görmüştür. Bu durumda, bu bölümün tekerlekli araçlar için kullanılabilir hale getirilmesi 3600 liraya mal olacaktır. Murgul-Arhavi yolunun yapımı Valilik tarafından 5 yıl içerisinde tamamlanması planlanmıştır.*¹⁶¹

Yapılan incelemeler sonucunda, Murgul Bakır Fabrikası'nın ihracat limanı olarak Arhavi Limanı'nın Hopa yerine kullanılmasının fabrikaya herhangi bir olumsuz etkisi olmayacağı anlaşıldı. Yolun tamir edilip kullanılabilir hale getirilmesi için mevcut kısımların her bir kilometresi için 5.000 lira ve yeni yapılacak her bir kilometre için ise 10.000 lira harcamaya ihtiyaç duyulduğu hesaplandı.¹⁶² Ancak II. Dünya Savaşı süreç içerisinde yapılan planlarda değişikliklere neden olur.

¹⁶¹ BCA, 155-92-4/04.05.1939.

¹⁶² Hilal Karavar, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Madencilik Durumu (1939-1945)", *Yer Altı Kaynakları Dergisi* 18 (Temmuz 2020), 32.

Murgul Bakır Fabrikası'nın Açılışı

Türkiye'deki bakır madenlerinin merkezi bir kuruluş altında örgütlenmesi amacıyla, 1940 yılının başlarında Etibank tarafından Türkiye Bakır İşletmeleri Kurumu Ankara'da kurulmuş, bu kuruluş bünyesine Ergani, Kuvarshan ve Murgul bakır madenleri dahil edilmiştir.¹⁶³

Türk Devleti, Murgul'daki madenlerin işletilmesi için fabrikanın kurulmasına yönelik girişimlere başladı. Tesisin kuruluş sürecinde yabancı uzmanlardan yararlanma yoluna gidilmiştir. Bu doğrultuda İngiliz vatandaşı John Owen Ambler'in Bakır işletme inşaatında iki yıl çalışması için Dahiliye vekilliğinin teklifi, Bakanlar Kurulunda 27 Haziran 1939'da kabul edilir.¹⁶⁴ Yine İngiliz vatandaşı Fredrik Charles Skinner, Richard James Gendall Jenkin, John Angus Jagues ve Thomas Henry Hunter'in uzman olarak bir yıl Murgul Bakır işlerinde çalışmasına 12.12.1939 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla izin verilmiştir.¹⁶⁵ Bu kişilere ek olarak 6 Mart 1940 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Arnold Swayne Williams'ın yıl sonuna kadar fabrikada çalışması için izin verilmiştir.¹⁶⁶ Kısa süre sonra Fabrikanın faaliyete geçmesi için çalışmalara başlandığı anlaşılmaktadır. Çalışma sürecinde istenmeyen olaylara da maruz kalınmıştır. Murgul Bakır Fabrikasının elektrik barajı tüneline 14.04. 1941 tarihinde meydana gelen patlamada 9 kişi ölmüş, 4 kişi yaralanmış ve 7 kişi de zehirlenme sonucu baygınlık geçirmiştir. Ölenlerden iki kişi ve baygınlık geçiren beş kişinin patlama sırasında tünelde çalışanlar olduğu belirtilmektedir. Patlamanın nedeni olarak baraj deposundaki dinamitleri kapsülleme ateşleme işlemi sırasında tünel çavuşunun elindeki karpit lambasının ambalaj kağıtlarını

¹⁶³ Yurtoğlu, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden*, 86.

¹⁶⁴ BCA, 87-60-10/27.06.1939.

¹⁶⁵ BCA, 89-116-6/12.12.1939.

¹⁶⁶ BCA, 90-20-7/06.03.1940.

tutuşturmasıyla ateşin dinamitlere sıçraması neticesinde meydana geldiği tespit edilmiştir.¹⁶⁷ 1941 yılında başlaması planlanan fabrikanın inşası, II. Dünya Savaşı'nın da patlak vermesi nedeniyle gecikti. Sipariş edilen makinelerin İngiltere'den ithali sırasında bir kısmının yolda zarar görmesi, diğer bir kısmının nakliyesinin savaş nedeniyle güçlüklerle gerçekleşmesi ve bazı malzemelerin firmalar tarafından seri üretilmemesi gibi nedenlerle montaj işlemi de aksadı. 1947 yılında Murgul madeninde, ABD'de kullanılan modern sistemleri örnek alarak yeni tesislerin inşası çalışmalarına tekrar başlandı. 1948 yılında dünya genelinde maden talebindeki yoğun artış ve fiyatların yükselmesi, 1949'da da devam etti. Bu durum, birçok ülkede âtil durumda bulunan madenlerin faaliyete geçirilmesine ve mevcut tesislerin üretimlerini artırmasına neden oldu. Ayrıca, birçok maden endüstrisinin de canlanmasına yol açtı.¹⁶⁸

Ağustos 1938'de alınan imtiyazla Murgul Bakır İşletmesi, 31 Aralık 1944'e kadar Etibank'ın bir girişimi olarak faaliyet gösterdi. İşletme, 1 Ocak 1945'te Türkiye Bakır İşletmelerine devredilse de daha sonra bu kuruluşun kapatılmasının ardından, 1 Ağustos 1950'de Murgul Bakır İşletmesi tekrar Etibank tarafından devralındı. Modern tesislerin inşası tamamlandı ve eksiklikler giderildikten sonra, Fabrikada 25 Mart 1951'de deneme üretimine başlandı.¹⁶⁹

Murgul Bakır İşletmesinde 25 Mart 1951'deki deneme üretimi sonucunda 3.350 ton bakır üretilmiştir. 1 Haziran 1951'de işletme tesislerinin tam kapasiteyle faaliyete geçmesiyle resmi olarak kuruluşu da tamamlanmıştır. Aynı yıl içinde nominal sermayesi 20 milyon lira iken ödenmiş sermayesi 15 milyon lira olarak belirlenmiştir. 1952 yılının ilk altı ayında günde 25 ton, son altı ayda ise günde 30 ton üretim hedefiyle yıllık 8.420 ton bakır

¹⁶⁷ BCA, 101-652-22/24.04.1941.

¹⁶⁸ Yurtoğlu, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden*, 91.

¹⁶⁹ "Türkiye Madencilik Faaliyeti", 124.

üretimi planlanmıştır. İlk sekiz ayda 5.300 ton üretim gerçekleşmiş ve bu dönemde 2.800 ton bakır satışı yapıp 3 milyon 800 bin lira net kar elde edilmiştir. 1952 yılı Ekim ayı itibariyle Murgul Bakır İşletmesi günde ortalama 1000 ton cevherden 125 ton konsantre bakır ve blister bakırı elde etmek için 1500 işçi çalıştırmıştır. 1951 yılı hesaplarına göre madenin rezervi 18 milyon 300 bin ton olarak tespit edilmiştir. Murgul Bakır İşletmesi, 1952 yılında yapılan 3.979 ton bakır ihracat karşılığında ülkeye 10 milyon lira döviz kazandırmıştır.¹⁷⁰

Murgul'da üretilen bakır, kamyonlarla Hopa'ya taşınmakta ve buradan da Denizbank ile yapılan anlaşma gereği, Deniz Yolları'na ait gemiyle 100-200 ton ürün Eti Bakır'ın İstanbul'daki Kuruçeşme'deki stok depolarına gönderilirdi. İstanbul'da stoklanan ürünlerin satış işlemleri buradan yürütülürdü. Satışlar, en yüksek fiyatı teklif eden devletlere veya şahıslara yapılırdı. Satış yapılan devletler arasında ABD, Fransa ve İtalya gibi ülkeler de bulunmaktaydı.¹⁷¹

1954 yılının başlarında Murgul bakır yataklarındaki ham cevher miktarına göre tahmin edilen yaklaşık 400.000 ton bakır bulunuyordu. Baca gazlarını kullanarak yıllık ortalama 70.000 ton sülfürik asit üretecek bir fabrikanın inşasına başlanmıştır. Bu fabrikanın yapımı, 1955 yılı içinde tamamlanmış olacak ve hava taşıma sistemleri ile asit depolama tankları da dahil olmak üzere toplam maliyeti 12,3 milyon lira olacaktı. Asit Sülfürik Fabrikası, tarım sektörü için son derece önemli olan fosfatlı gübre üretiminin ilk aşamasını sağlayacak ve tarıma büyük fayda sağlayacak bir tesis olacaktı. Bu sayede süper fosfat sanayisinin önemli bir temel maddesinin ülke içinde üretilebilmesi ve Murgul bakır madeninin çevredeki çiftçilere verdiği zararların da engellenmesi öngörüldü.¹⁷² Uzun uğraş sonundan Bakır fabrika ünitesine, 1963

¹⁷⁰ Yurtoğlu, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden*, 197.

¹⁷¹ Oran, *Murgul Bakır İşletmesi*, 27.

¹⁷² "Türkiye Madencilik Faaliyeti", 122.

yılında Sülfürik Asit Fabrikası eklenmiş oldu.¹⁷³ Hopa Limanı ve Asit Fabrikası arasında Sülfürik Asit'in güvenli bir şekilde taşınabilmesi amacıyla da 26 Ekim 1963 tarihinde alınan Bakanlar Kurulu kararıyla, telsiz tesisatının kurulması ve işletilmesine onay verilmiştir.¹⁷⁴

Tesisin geliştirilmesi için çalışmalar kararlılıkla sürdürülecektir. Bu çerçevede, Murgul'daki kurutma tesisi için tahmini maliyet 4 milyon 354 bin lira olarak hesaplanmıştır. Bu miktarın 3 milyon 204 bin lirası dış yardımlarla karşılanacaktı. Makine ve tesislerin yurtdışından getirilip montajına 1957 yılının ilk aylarında başlanması ve işletmeye açılması kararı alınmıştır. Bu adım, yılda 12 bin ton bakır cevherinin daha değerli bir şekilde işlenip piyasaya sunulmasını ve ihracat olanağını artırma amacını taşımaktaydı. Yine tesislerde gerçekleştirilecek düzenlemeler ve eklemelerle, kurumun yıllık üretim kapasitesini 12 bin tona çıkarmayı hedefleyen yeni bir yatırım programı oluşturulmuştur. Bu program, 1960 yılı içinde tamamlanacak ve bakır madeninden elde edilen fazla üretim ile her yıl 40 milyon liranın üzerinde döviz kazanılması planlanmaktadır.¹⁷⁵

Murgul Bakır İşletmesi Müdürlüğü'nün 30 Kasım 1967 tarihli ve etüt numarası 554-105/5 olan yazısına göre, 1951-1966 yılları arasında 6.180.094 ton cevher işlenerek 117.053 ton bakır üretilmiştir. Bu bakır ürünleri 315.659,148 lira gibi önemli bir miktarla satılmıştır.¹⁷⁶

¹⁷³ "Türkiye Madencilik Faaliyeti", 124.

¹⁷⁴ BCA, 174-55-1/26.10.1963.

¹⁷⁵ TBMM, *Zabıt Ceridesi*, cilt 18, 15.04.1957. s. 193.

¹⁷⁶ Abdulgafur Acatay, "Murgul Bakır Fabrikasının Yaptığı Gaz Zararları", *Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University*. (Ocak 1968), 1.

1952 yılı verilerinde işçilere ödenen ücret aşağıda verilmiştir.¹⁷⁷

Ayda İşçilere ödenen (TL):	Temmuz	Ağustos	Eylül
Ücret olarak:	130542	128728	129448
Sosyal yardım	69117	66302	57355
Toplam	199659	195030	86805

Eldeki verilere göre, 1963 yılında İşletmede çalışan personel sayısı 1.583 iken, 1967 yılında bu rakam 2.084 kişiye yükselmiştir. Fabrikada 1971-1978 yılları arasında günlük ortalama 2.945 kişi istihdam edilmiştir. 1972 yılında Artvin ilinde toplam sürekli işçi sayısı 4.446 kişiyken, fabrikada 2.945 kişi çalışmaktaydı. 1991 yılı verilerinde fabrikada yıllık ortalama personel sayısı 2.087 kişi olarak verilmektedir. Ayrıca, 1963 yılında İşletmede çalışan personele yapılan ödemeler 14,6 milyon iken, 1967'de bu miktarın 21,3 milyona yükseldiği görülmektedir. 1964 yılı faaliyet raporuna göre, yıllık 12.742.441 lira işçilik ücretine ek olarak yaklaşık üçte bir oranında 4.504.698 liralık sosyal yardım yapılmıştır.¹⁷⁸

1959 yılında kullanılan toplam sermaye miktarı 103.348.689 lira olup, bu miktarın 20.192.252 lirası öz kaynaklardan, 83.156.437 lirası ise yabancı kaynaklardan sağlanmıştır. 1963 yılında ise kullanılan toplam sermaye miktarı 111.495.592 lira olarak kaydedilmiştir ve bu miktarın 85.234.575 lirası öz kaynaklardan, 26.261.017 lirası ise yabancı kaynaklardan elde edilmiştir.¹⁷⁹ 1959 yılında 8.015 ton bakır üreterek 7.219 ton bakır satışı gerçekleştirmiş ve bu işlemlerden 7.970.382 lira satış karı elde etmiştir. Diğer giderler ve gelirlerle birlikte bilançosunu 1.000.512,70 lira kârla sonlandırmıştır. Ancak, Yüksek Denetleme Kurulu tarafından önerilen değişiklikler sonucunda bilanço 6.344.341,51 lira zararla sonuçlanmıştır. Murgul Bakır İşletmesi'nin bakır üretimi 1959 ile 1963 yılları arasında şu şekildedir: 1959'da

¹⁷⁷ Oran, *Murgul Bakır İşletmesi*, 27.

¹⁷⁸ Anık, "Kalkınma ve yatırım bankalarının sosyoekonomik kalkınmadaki rolü", 122.

¹⁷⁹ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Cilt: 12, 41. Birleşim, 30.1.1967 Pazartesi. s 7.

8.000 ton, 1960'ta 8.600 ton, 1961'de 3.600 ton, 1962'de 9.175 ton ve 1963'te 9.275 ton olarak kaydedilmiştir. Ancak, 1964 yılında bu miktarın, yapılan incelemeye göre 7.800 tona gerilediği görülmüştür.¹⁸⁰ Ayrıca, 1963 yılında işletme içindeki işçilerin ortalama ücreti günlük 14 lira iken, işçi başına yapılan sosyal yardım 15 lira seviyesine ulaşmış ve bu nedenle ortalama işçi günlük yevmiyesi 29 lira olmuştur. 1964 yılında ise işçi ücretleri ortalama olarak günlük 29 liradan 33.23 kuruşa yükselmiştir.¹⁸¹

Fabrikanın kuruluş aşamasında İngiliz uzmanlardan destek sağlandığı görülmektedir. Süreç içerisinde Almanya hükümeti ile de anlaşmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda 15 Eylül 1964 tarihinde Türk-Alman Teknik İş Birliği Kadro Anlaşması imzalanır.¹⁸² Bu anlaşmaya istinaden 16 Haziran 1970 yılında Murgul Bakır Madeni için uzman kadro ve yapılacak teknik destekle ilgili olarak çalışmalar başlatılmıştır.¹⁸³ Etibank'a ait olan Murgul madeni, 30 Ağustos 1972 tarihinden itibaren Karadeniz Bakır İşletmeleri'ne devredilmiştir. Ancak, Murgul'daki Etibank flotasyon ve izabe tesisleri, çalışmalarına devam eder. Murgul izabe tesisi, yıllık 12.000 ton kapasiteye sahiptir ve kuruluştan 1972 yılı sonuna kadar 176.470 ton işlem yapmıştır. Karadeniz Bakır İşletmeleri ,1968 yılında 300 milyon liralık sermaye ile 6 bankanın ve özel sektörün katılımıyla, Murgul ve Küre'deki bakır yataklarını işletmek amacıyla kurulmuştur. Üretilen bakır konsantresinin Samsun'daki fabrikada blister bakıra dönüştürülmesi görevi de bu şirkete verilmiştir.¹⁸⁴

1983 yılında tesisin tüm hakları ve yükümlülükleriyle birlikte Karadeniz Bakır İşletmeleri'ne devri gerçekleşir. 2006 yılında ise

¹⁸⁰ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Cilt: 12, 41. Birleşim, 30.1.1967 Pazartesi. s 13.

¹⁸¹ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Cilt: 12, 41. Birleşim, 30.1.1967 Pazartesi. s 14-15.

¹⁸² BCA, 257-69-3/02.10.1970.

¹⁸³ BCA, 253-46-10/08.07.1970.

¹⁸⁴ Sıddık Aksoy-Sefa Giray, "Karadeniz Bakır Projesi Genel Tanıtımı", *Türkiye Mühendislik Haberleri* (Nisan 1973), 54.

özelleştirilerek Cengiz Holding'e satıldı. Cengiz Holding, Eti Bakır adını kullanmaya devam etmektedir. 2017 yılı verilerine göre, Murgul ilçesindeki konsantre bakır cevheri üretimi, Türkiye'deki üretimin %13'ünü oluşturmaktadır. Bu oran zaman içinde değişse de, Murgul uzun yıllardır Türkiye'nin önemli bir bakır madenciliği merkezi olur. Eskiden ilçe merkezi olan Damar, madencilik faaliyetleri nedeniyle kazılmış durumdadır. Bakır fabrikası sayesinde Murgul, ekonomik açıdan daha fazla önem kazanmış, bu da bölgenin gelişmeye başlamasına neden olmuştur. Nüfus da bu artışa paralel olarak artmaktadır. Murgul, 1987 yılında Borçka'dan ayrılarak ilçe yapılmıştır.¹⁸⁵

İşletmenin Çevreye Verdiği Zarar

Murgul Bakır Fabrikası, bölge ve ülke ekonomisine katkı sağlamanın yanı sıra, ne yazık ki büyük çevresel tahribatlara neden olmuştur. 1949, 1960 ve 1967 yıllarında gerçekleştirilen incelemelerde, çevre ve insan sağlığı için tehlike oluşturan kükürt dioksitin fabrika çevresinden Trabzon ormanlarına kadar yayıldığını göstermiştir. Bu durum, çevre kirliliği konusunda ciddi endişelere yol açmış zaman zaman mecliste konunun gündeme gelmesine neden olmuştur.

Sorunun tespitine yönelik yetkili kurumlardan araştırma yapılması istenir. Fabrikadan kaynaklanan kükürt dioksit gazının neden olduğu zehirlenme olaylarına dair araştırma yapılması konusunda inceleme yapmak için çalışmalar yapılmıştır. Fabrikadaki bu gazların çevresindeki bitkilere zarar verme potansiyelinin oldukça ciddi sonuçlar doğurabileceği düşünülmekteydi. İşletme tarafından 27 Haziran 1952 tarihli ve 107/18 sayılı yazıda, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Farmakoloji ve Toksikoloji Kürsüsün tarafından incele talep edilmiştir. Ayrıca, bu gazların fabrika çevresindeki bitkiler

¹⁸⁵ Kömürlü, "Murgul'da Madencilik Faaliyetlerinin Tarihçesine Toplu bir Bakış", 21.

üzerinde biriktiği ve bu bitkileri tüketen sığırların zarar gördüğü, hatta bazılarının öldüğü rapor edilmiştir. Söz konusu sığırların yedikleri otlardan alınan numuneler ve bu numunelerin yanı sıra mısır, sap ve yapraklarının da kükürt bileşikleri bakımından toksikolojik analizlerinin yapılması ve sığırlara zarar verebilecek düzeyde kükürt içerip içermediğinin raporlanması talep edilmiştir.¹⁸⁶

Fabrikada, silisyum içeren ve yaklaşık olarak %2,5 oranında bakır içeren bakır cevheri, kalkopirit adı verilen bir mineralden ham bakır üretmek için işlenmektedir. Fabrikada bulunan fırınlarda bakır eritilirken, kalkopirit içerisinde bulunan kükürt yanarak izabe bacalarından SO₂ gazı halinde atmosfere salınmakta ve rüzgârın etkisiyle çevreye yayılmaktaydı.¹⁸⁷ Fabrika çevresindeki üç köyden alınan ve paketlenen ot numunelerinin toksikolojik analizleri yapılarak sülfürik asit varlığı ve varsa miktarının belirlenmesi de talep edilmekteydi. Gerekli araştırmalar yapılmış, sülfürik asit tespit edilmiş ve miktarı belirlenmiştir. Bu bilgiler ilgili makamlara raporlanmış ve bu konuda güçlü bir kanıt sunulmuştur. Çoruh İli Veteriner Müdürlüğü'nün Fabrika çevresindeki üç köyden alınan ot numunelerinin toksikolojik analizinde sülfürik asit tespit edildiği bildirilmiştir. Bu sorunu azaltacak tesisler kurularak sülfürik asit veya suni gübre üretimi gibi alternatiflerin düşünülmesinin önemli olduğu raporda belirtilir. Bu yaklaşımın, fabrikanın yıllık tazminat ödemelerini de azaltacağı, bitki ve hayvan ölümlerini engelleyeceği ve aynı zamanda toplumsal anlaşmazlıkları gidereceği raporda belirtilir.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Şahin Akman, "Murgul Bakır İşletmesi Bacalarından Çıkan Kükürt Dioksit Gazları ile Bulaşmış Otlar Yiyen Hayvanlarda Sülfürik Asit ile Zehirlenme Olayları Üzerinde Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 2 (1955), 24.

¹⁸⁷ Acatay, "Murgul Bakır Fabrikasının Yaptığı Gaz Zararları". 2.

¹⁸⁸ Akman, "Murgul Bakır İşletmesi Bacalarından Çıkan Kükürt Dioksit Gazları ile Bulaşmış Otlar Yiyen Hayvanlarda Sülfürik Asit ile Zehirlenme Olayları Üzerinde Araştırmalar", 49.

Havayla tepkimeye giren kükürt dioksit, sülfürik aside dönüşerek bitkilerin zarar görmesine neden olmaktadır. Bu özellikle ceviz, fındık, dut, elma, tütün, kenevir, fasulye, kabak ve salatalık gibi ürünleri olumsuz etkilemiştir. Etibank, "Duman Postası" adını taşıyan ekipler aracılığıyla çevredeki zararı tespit etmiş ve zarar gören üreticilere "Zarar Ziyan Parası" ödemeleri yapmaktaydı.¹⁸⁹ Fabrikanın çevreye verdiği tahribat CHP Grubu Adına Necdet Yücer tarafından mecliste gündeme getirilir:

Baca gazlarının civar halka zarar vermesi yüzünden müessese her yıl 2-3 milyon lira tazminat ödemiştir. Bu zararı önlemek amacı ile 1953 yılında bir Sülfürik Asid Fabrikası kurulmasına teşebbüs edilmiş ve 1956 senesinde ikmal edilmiştir. Lâkin Gübre Fabrikaları Anonim Ortaklığı ile yapılan anlaşmaya uygun olarak asidin FOB satılması gerekirken ne Gübre Fabrikaları A.O.'nin ve ne de Denizcilik Bankasının tanker temin edememesi yüzünden Asid Sülfürik Fabrikası faaliyete geçememiş ve 1962'ye kadar baca gazları civar halka zarar vermeye devam etmiş ve binnetice tazminat ödenmesi önlenememiştir. Nihayet Gübre Fabrikalarıyla Denizcilik Bankasının anlaşması sonunda Sivas Tankerinin asit tankeri haline getirilmesi 1962 yılında sağlanmış ve bu suretle asit sülfürik fabrikası faaliyete geçirilmiştir. Buna rağmen Murgul Bakır İşletmesi baca gazlarının zararı önlenememiştir. İlgililerin bu konuya eğilmelerini temenni ederiz. Ayrıca asidin yüzde nispeti üzerinde de müessese ile Gübre Fabrikaları arasında anlaşmazlık mevcuttur ve bertaraf edilmesi lâzımdır. Bunlardan maada müessese arazisinin tapu ve kadastro konusu da ayrı bir müşkül ortaya çıkarmaktadır. Mahallinde teşkil olunacak kadastro mahkemesi tarafından bu müşkülün de halledilmesi gerekmektedir.¹⁹⁰ Konuşmalıyla sorunu meclis gündemine taşır.

¹⁸⁹ Anık, "Kalkınma ve yatırım bankalarının sosyoekonomik kalkınmadaki rolü", 124.

¹⁹⁰ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Cilt: 12, 41. Birleşim, 30.1.1967 Pazartesi. s 7.

Aynı konu hakkında Adalet Partisi Artvin Milletvekili Mustafa Rona:

Bakır istihali esnasında konsantrenin izabehane fırınlarında yakılmasında havaya kükürt gazları çıkmaktadır. Ve bu gazlar arasında, tesiri çok büyük bir klorofil zehiri olan (SO_2) kükürt dioksit vardır. SO_2 bitkileri öldüren, mahveden çok tehlikeli bir gazdır. Murgul Bakır Fabrikası yapılırken, bu gazları zararsız hale sokacak tesislerin düşünülmemiş ve yapılmamış olmasını büyük eksiklik olarak kaydetmek isterim. Bugün Murgul'u, bu baca gazlarının verdiği zararlar bakımından yaşanılması güç bir yer haline getiren, bu eksikliklerdir. Bu noksanlık 1954'te anlaşılmış, bu gazları zararsız hale getirmek için bir asit sülfürik fabrikasının temeli atılmıştır. Bakır Fabrikası faaliyete geçtikten sonra SO_2 gazları etrafa yayılmaya başlamış yeşilliklerle dolu olan muhitin yeşil örtüsünü tahrip etmeye, fabrika çevresinden başlayarak uzaklara doğru tesir alanlarını genişletmeye devam etmiştir. Zarar gören halk, müesseseden tazminat talep etmiş ve müessesede bu talebi haklı görerek kabul etmiş. Halkın zararı günden güne artmakta devam ettiği için devamlı müracaatlar olmuş ve 1965'e kadar Ankara'dan tetkik için heyetler gitmiş, raporlar tanzim edilmiş. Şimdi bu çeşitli raporlardan gayet kısa bazı paragraflar okuyacağım: 1952'den itibaren akut zararları sahasında bulunan Petek köyünde mevcut. 3.994 armut, 2.434 kiraz, 1.489 erik, 673 elma ve 484 cevizin 4 sene içinde hepsi kurummuştur. Bu paragraf SO_2 gazının bitkiler için ne kadar tesirinin süratli ve zararlı olduğu hakkında bilgi vermektedir, insan sağlığına da zararı küçümsenemez. 1961'de giden diğer bir heyet raporundan paragraf: «Toprak ve erozyon, gazlar sebebiyle tabii floranın yok olması, bazı sahalarda aynı sebeple ziraat yapılmaması yüzündendir ki, arazi örtüden mahrum kalmıştır. Bölgenin yağış, toprakların bünyesinin tınlı olması, arazilerin çok meyilli bulunması erozyonu şiddetlendirmiştir. Bu sahalarda, bilhassa Damar köyünde tipik ve büyük tehlikeler arz eden heyelanlar

müşahede olunmuş ve bazı evlerin bu yüzden tahliye ettirildiği görülmüştür...” Raporlar; gazın her türlü mahzurlarını izah etmiş, fakat alınacak tedbirleri kesinlikle belirtmemiştir. 1965 yılına kadar gazların verdiği zararları önleyici tedbirlerin gecikmesinden ve 1966 Sonbaharına doğru fabrikanın bir iki sene önceki noksan istihsalini kapatmak için çift konvanter çalıştırılarak tam randımanla çalışması, asit fabrikasının da bu gazları, zararsız hale getiremediğinden, Murgul’un havası çok bozulmuştur. Halk, izahına çalıştığım, şikâyet ve ıstıraplarını yaptığı bir sessiz yuru-yuşle de ifade etmiştir. Gazlar sebebi ile bitki örtü’su’nun yok olması, ziraat yapılamaması yüzünden arazisi örtüden mahrum kalmış... Fabrika bacalarından çıkan gazları değerlendiren ve zararsız hale getiren asit sülfürik fabrikası, bakır fabrikası, tam randımanla çalıştığında, bütün baca gazlarını, işleyerek zararsız hale sokacak kapasitede değildir. Baca gazlarının, halkın sağlığına zarar vermemesi için, en kısa zamanda tedbirler alınmasını, buna ek tesislerin yapılmasını lüzumlu görmekteyim.¹⁹¹ diyerek sorunu ifade etmiştir.

Fabrikanın çevreye verdiği zarar karşılığında bölge halkına yaptığı ödemeler:

1958’de	2.014.000 lira
1959’da	2.335.000 lira
1961’de	200.000 lira
1962’de	2.384.000 lira
1964’de	1.910.000 lira

1951 yılından itibaren arazi sahiplerine fabrika kaynaklı zarar ziyan tazminatı ödenmektedir. Bölgedeki zarar ziyanın tespiti, her yıl İzmir 9 Eylül Üniversitesi Ziraat Fakültesi profesörlerinin de katıldığı bilimsel bir kurul tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kurul, her yıl Murgul’da araziler üzerinde bilimsel çalışmalar

¹⁹¹ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Cilt: 12, 41. Birleşim, 30.1.1967 Pazartesi. s 28.

yaparak dönemin piyasa değerlerine göre belirlenecek zarar ziyan miktarlarını hesaplamıştır.¹⁹²

Fabrikanın çevreye zararı ile ilgili Tarım Bakanlığının 09.05.1961 tarih ve Ziraat Genel Müdürlüğünün 977/31738 yazısı ile kurulan bir heyet 16.05.1961 tarihinde Artvin’de valinin başkanlığında yapılan toplantıda Murgul Bakır İşletmesi izabe bacalarından çıkan asit (SO²) gazlarının ekili araziler ve topraklar üzerinde yapmış olduğu tahribat ve çevre köy sakinlerinin şikayetleri görüşülerek konu ile ilgili “Murgul Bakır İşletmesi Gaz Zararları Hakkında Rapor” başlıklı bir rapor hazırlanmıştır. Raporla arazi durumu, zarar gören köylerin durumu, bitki örtüsü, zararların giderilmesi için alınması gereken önlemler, toprak ıslahı, bakteri kültürleri aşılması, gübreleme, tütün, hayvancılık konuları gibi birçok konu raporda ele alınmıştır. Rapor değerlendirmesinde gerek yetiştiriciler gerekse fabrika müdürü ile yapılan temaslar neticesinde üreticilerin arazilerinin verimsizleştiğinden dolayı zararlarının karşılanması bir süre daha devam etmesine karşılık, Fabrika müdürünün bu talebe olumsuz yaklaştığı belirtilir. Yine fabrikanın zararlarının azaltılmasına yönelik bazı görüş ve öneriler dile getirilir.¹⁹³

Fabrikanın çevreye verdiği zararın giderilmesi konusunda bölge insanının da şikâyetinde bulunduğu görülmektedir. Birkaç köyün muhtarı ve Murgul Belediye Başkanı Emin Görmüş imzasıyla dönemin Başbakan Yardımcısı Süleyman Demirel’e şikayetlerini içeren mektup yazılmıştır. Mektupta fabrikanın üretime geçtiği 1951 yılından beri Murgul’da yetişen birçok meyve ve sebzenin zarar gördüğü, yöre halkının meyve ve sebzelerini Artvin ve Erzurum’dan temin etmek zorunda kaldıkları belirtilmektedir.

¹⁹² TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 19, Cilt 42, 22. Birleşim, 02.11.1993. s. 377.

¹⁹³ BCA, 119-752-16/16.06.1965.

Fabrikadan çıkan gazların halkın yaşadığı mekanlara sızmasıyla yaşamı tehdit eder duruma geldiği de ifade edilmektedir.¹⁹⁴

Fabrikaya 1979 yılında asit fabrikası inşa edilmeye başlanmış ve kısa bir süre sonra faaliyete geçmişti. Ancak asit fabrikası, bacadan çıkan gazın tam olarak filtrelenememesi sorunuyla karşı karşıya kalır ve gaz sızıntıları sürekli olarak devam etmiştir. Murgul halkına, "zarar ziyan" adı altında tazminat ödenmesi uzun yıllardan beri devam etse de, enflasyonun yükselmesiyle yapılan ödemeler düşük miktarlara inmişti. Ürün zarar tazminatı ödenirken, sağlık tazminatı ödemesi yapılmamıştır Murgul'da evlerin çatılarına yapılan saç kaplamalar asit (SO²) gazı yüzünden iki yıl içinde tahrip olmaktadır.¹⁹⁵

Fabrikanın çevreye yaydığı kükürt dioksit gazı nedeni ile doğa tahribatının yanı sıra, yöre insanında başta kanser olmak üzere çeşitli hastalıkların artışı gözlenmiştir. Büyük ölçekte ki dinamit atımları da bölgenin jeolojik yapısını değiştirmiş, erozyon ve heyelan tehlikelerini tetiklemiştir. Gaz nedeniyle zarar gören tarım ürünleriyle birlikte, hayvancılık ve arıcılık faaliyetlerinde yaşanan kayıplar günden güne artmaktaydı. 1988-1992 yıllarında ödenen zarar ziyan tazminatları ve tazminat türleri aşağıda belirtilmiştir:¹⁹⁶ (Milyon TL):

Zarar Ziyan Çeşidi	1988	1989	1990	1991	1992
Mısır bedeli	29	61	82	62	80
Sebze bedeli	11	40	52	40	54
Buğday bedeli	0,7	1,5	2	2	3
Bal bedeli	32	68	111	167	262

¹⁹⁴ BCA, 119-752-16/16.06.1965.

¹⁹⁵ TBMM, *Tutanak Dergisi*, cilt 11, 25.05.1988. s.351.

¹⁹⁶ TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem 19, Cilt 42, 22. Birleşim, 02.11.1993. s. 377.

Meyve Bedeli	36	85	100	92	77
Ot bedeli	128	363	307	299	632
Tütün bedeli	182	492	818	1315	1978
Toplam	418	1109	1472	1978	3086

Sorunun ortadan kaldırılması mümkün olmayınca ya da zehirli gazları ortadan kaldıracak tesislerin maliyeti yüzünden, fabrikanın yöre halkına tazminat ödeyerek süreci idare etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Reverber fırını 1930'lu yılların teknolojisine sahip bir tesis olarak faaliyete geçmiştir. O dönemin teknolojiyle kurulan bu tesis, yıllık yaklaşık 8 bin ton bakır üretebilme kapasitesine sahipti. Tesisin işletilmesi sırasında atmosfere salınan kükürt dioksit gazları çevre üzerinde büyük çaplı tahribata yol açmaktaydı. 1986 yılında, çevre kirliliğini azaltmak amacıyla yeni bir asit fabrikasının kurulması planlanmış ve tesisin gaz emisyonları asit üretimine dönüştürülerek çevre üzerindeki olumsuz etkilerin azaltılması amaçlansa da, başarılı olunamamıştır. Murgul'daki izabe ve asit tesisleri 1989 yılının sonunda revizyon amaçlı olarak durdurulmuş ve mevcut olanaklarla gerekli bakım ve onarımlar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak, asit tesisindeki işlem kaynaklı uyumsuzluklar nedeniyle, tesisler çalıştırılsa bile çevre kirliliğini engellemek mümkün olmamıştır.¹⁹⁷ Karadeniz Bakır İşletmeleri A.Ş. tarafından işletilen Murgul Bakır İşletme bünyesinde yer alan bakır izabe tesisi ile asit tesisi 1993 yılı Eylül ayında zorunlu olarak kapatılmıştır.¹⁹⁸ Murgul Asit Fabrikası, asıl olarak sülfürik asit üretimi amacıyla inşa edilmiş olmasına rağmen, gaz emisyonlarını bir miktar azaltmış olsa da toksik gazların çevresel etkilerini tamamen giderememiştir. Fabrikanın çalıştığı dönemlerde, arıcılık faaliyetleri zarar görmüş, hayvancılık

¹⁹⁷ TBMM, B: 69 28.4.1992.

¹⁹⁸ TBMM, *Tutanak Dergisi*, B:115 10.6.1994. s. 551.

ise %60 oranında azalmış ve gazlar, 45 kilometre uzaklıktaki Artvin'e kadar ulaşarak bitki örtüsüne zarar verdiği belirtilmektedir.¹⁹⁹

Bölgedeki tütünün yüksek kalitesine rağmen, bölgedeki maden tesisleri tütünün kalitesini olumsuz etkilemiştir. Bakır fabrikasının yaydığı kükürt dumanı, tütünün niteliğini bozmaktaydı. Ormanlık alanlar, tarım arazileri ve halkın sağlığı göz önüne alınmamış, bu nedenle geniş bir tarım ve orman sahası zarar görmüştür.²⁰⁰ İşletme, bölge halkı için önemli bir ekonomik kaynaktı. Fakat fabrikanın çevresel sorunlara neden olduğu da bir gerçektir. Bölgede bu maden fabrikasının dışında başka herhangi bir sanayi kuruluşunun bulunmamasından dolayı, yöre halkı tesisin çalışmalarını sürdürmesini işsizlik sorununun çözümü adına desteklemekteydi.

SONUÇ

Murgul bölgesinde eski çağlardan beri maden yataklarının varlığı bilinmekte ve madencilik faaliyetlerine dair kalıntılar günümüze kadar ulaşmıştır. Süreç içerisinde bölgede birçok uygarlığın madenlere ilgisi olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru, endüstri devrimi madenlere olan talebi artırmış ve bu da Murgul bölgesini madenler için daha cazip hale getirmiştir. Bölgenin Rus işgali altındayken İngiliz firmasının madenleri işlemek için fabrika kurması Murgul ekonomik yapısının yanı sıra doğal yapısının da değişiminde etkili olmuştur. Türkiye'nin bölgede hakimiyet kurmasından sonra da Murgul'daki madenlerin işletilmesine yönelik çalışmalar 1951 yılında fabrikanın kurulmasıyla tekrar başladı. Murgul Bakır Madeni Fabrikası sadece madencilik sektörüne değil, aynı zamanda yerel ve ulusal ekonomiye de önemli bir katkı sağlamıştır. Bölgede binlerce kişiye iş imkânı sunarak istihdam yaratarak ekonominin canlanmasına pay sahibi

¹⁹⁹ TBMM, B: 32. 24. 11. 1993 O: 3

²⁰⁰ Acatay, "Murgul Bakır Fabrikasının Yaptığı Gaz Zararları", 14.

olmuştur. Aynı zamanda Türkiye'nin dış ticaret dengesine olumlu katkıda bulunarak ülke ekonomisinin güçlenmesine yardımcı olur.

Maden çalışmaları bir yandan ekonomiye katkı sağlarken bir yandan da çevreye verdiği zararlarla sürekli gündeme gelmiştir. Fabrikadan yayılan zehirli gazlar, çevrenin ciddi şekilde zarar görmesine neden olmuştur. Bu gazlara maruz kalan halk arasında kanser gibi ciddi hastalıklarda artış yaşandığı bildirilmiştir. İstihdam sorunu nedeniyle fabrikanın kapatılması istenmemekle birlikte, Murgul halkı gördüğü zararın telafisini de zaman zaman gündeme getirmiştir. Murgul, fabrikanın açıldığı ilk yıllarda bir işçi kasabasıyken, süreç içerisinde ilçe nüfusuna sahip olmuştur.

Şüphesiz Fabrikanın faaliyete geçmesiyle yeraltı kaynaklarının kullanımı ülke ekonomisine katkı sağlarken, Murgul'da iktisadi ve sosyal hayatta da birçok değişikliği beraberinde getirmiştir. Bölgede yaşayan halkın ekonomik anlamda refah seviyesinde olumlu gelişmeler olmuştur. Durum böyle olsa da fabrikadan çıkan gazların çevreye ve insan sağlığına verdiği zararlar yapılan raporlarda görülmektedir ve sorun dönemin meclis toplantılarında da zaman zaman gündeme getirilmiştir. Süreç içerisinde bu zararların ortadan kaldırılmasına yönelik girişimler sorunu ortadan kaldıracak kesin bir çözüm ortaya koyamamıştır. Halkın şikayetleri neticesinde bölgeye gelen heyetlerin raporlarında bitki ve insan sağlığı açısından tehlikeli durum raporlarına yansısı da fabrikanın halka çevre zararı ödemesi yapmasıyla geçiştirilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA)

BCA, 154-30/28.11.1913.

BCA, 36058-142460-554/04.06.1922.

BCA, 175-211-1/29.02.1936.

BCA, 37250-149521-40/1937.11.18.

BCA, 84-76-16/24.08.1938.

BCA, 155-92-4/04.05.1939.

BCA, 87-60-10/27.06.1939.

BCA, 89-116-6/12.12.1939.

BCA, 90-20-7/06.03.1940.

BCA, 101-652-22/24.04.1941.

BCA, 174-55-1/26.10.1963.

BCA, 119-752-16/16.06.1965.

BCA, 253-46-10/08.07.1970.

BCA, 257-69-3/02.10.1970.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)

TBMM B: 32. 24. 11. 1993 O: 3.

TBMM Tutanak Dergisi, B:115 10.6.1994.

TBMM Tutanak Dergisi, cilt 11, 25.05.1988.

TBMM Tutanak Dergisi, Cilt: 12, 41. Birleşim, 30.1.1967.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 19, Cilt 42, 22. Birleşim,
02.11.1993.

TBMM Zabıt Ceridesi, cilt 18, 15.04.1957.

TBMM. B: 69 28.4.1992.

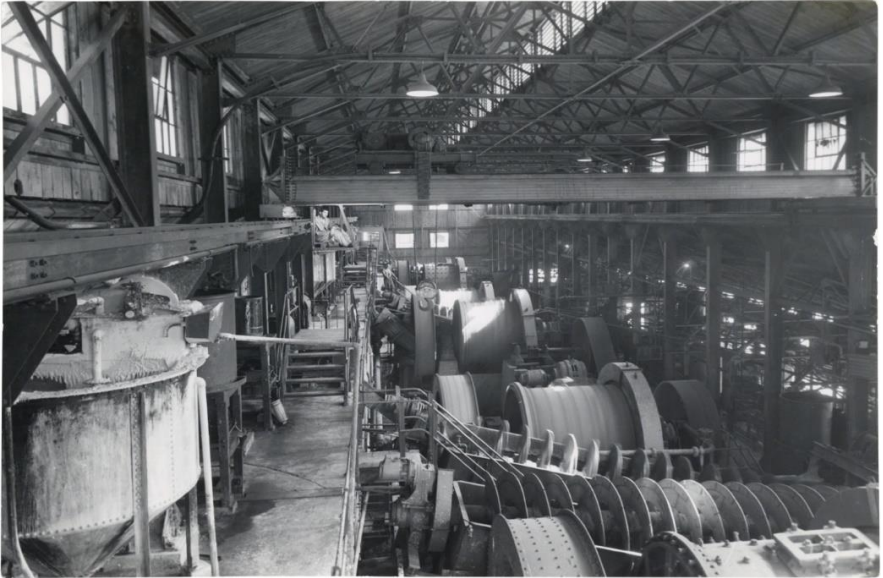
Acatay, Abdulgafur. "Murgul Bakır Fabrikasının Yaptığı Gaz Zararları". *Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University. January* (Ocak 1968), 1-17. <https://doi.org/10.17099/jffiu.20308>

- Akman, Şahin. "Murgul Bakır İşletmesi Bacalarından Çıkan Kükürt Dioksit Gazları ile Bulaşmış Otlar Yiyen Hayvanlarda Sülfürik Asit ile Zehirlenme Olayları Üzerinde Araştırmalar". *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi* 2/01.02 (Ocak 1955), 24-52. https://doi.org/10.1501/Vetfak_0000002346.
- Aksoy, Sıddık-Giray, Sefa. "Karadeniz Bakır Projesi Genel Tanıtımı". *Türkiye Mühendislik Haberleri* (Nisan 1973), 39-65. <https://eskierzurum.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/9398.pdf>
- Anık, Mustafa. "Kalkınma ve yatırım bankalarının sosyoekonomik kalkınmadaki rolü: Etibank Murgul bakır işletmesi örneği". *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 9/1, (2023), 111-131.
- Avşaroğlu, Nadir. *Anadolu'da Madencilik Tarihi*. Ankara: 2021. <https://nadiravsaroglu.com/arsivler/4239>
- Ekinci, İlhan. "Milas (Mesudiye) Bakır Madeni (1750-1816)". *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/5 (Spring 2013), 243-259. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4852>
- Fidan, Erkan. "Madencilik Beşiği Anadolu: Tarih Öncesi Dönemlere Ait Bakır Yatakları". *Bulleten* 81/292 (Aralık 2017), 667-676. <https://doi.org/10.37879/bulleten.2017.667>.
- Kaptan, Ergun. "Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Bir Buluntu". *Bulletin of the Mineral Research and Exploration* 89/89 (Haziran 1977), 90-100.
- Karavar, Hilal. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Madencilik Durumu (1939-1945)", *Yer Altı Kaynakları Dergisi* 18 (Temmuz 2020), 27-41.
- Kömürlü, Eren, "Murgul'da Madencilik Faaliyetlerinin Tarihçesine Toplu bir Bakış", 2. *Türkiye Tarihi Madenler Konferansı*, Ed.

- Ayhan Kesimal vd. 21-22, Trabzon: KTÜ Maden Mühendisliği Bölümü, 2018.
- Mutlu, Gülseren. "Antik Kaynaklar'da Artvin/Çoruh Havzası'nın Tarihsel Rolü". *Artvin Araştırmaları*- 2. ed. Nuri Yavuz, 43-64. Ankara: Artvin Çoruh Üniversitesi yayınları, 2020.
- Muvahhid Zeki. *Artvin Vilayeti Hakkında Mal'lumat-ı Umumiye*. İstanbul: Yusufeli Belediyesi Yayınları, 2010.
- Oran, Adnan. *Murgul Bakır İşletmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Lisans Tezi, 1953.
- Saylan, Kemal. "Ordu ve Giresun Yöresinde Madenler ve Maden İşletmeciliği (1860-1914)", *OTAM*, 25 (Bahar 2009), 167-182.
- Turan, Resul. *Çarlık Batum, Acara, Artvin (1878-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1. Basım, 2023.
- "Türkiye Madencilik Faaliyeti". *Bulletin of the Mineral Research and Exploration* 44/44 (Eylül 1953).https://dergi.mta.gov.tr/dosyalar/images/mtadergi/makaleler/tr/20160728160146_1748_227a9f90.pdf
- Yılmaz, Melike Karabacak. "Kafkas Bakır Kumpanyası ve Osmanlı Tebaası İşçiler", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 10/27 (2023), 405-433.
- Yurtoğlu, Nadir. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Maden İşletmeciliği ve Maden Politikaları (1923-1960)*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019.
- Yücetürk, Zemzem, "XIX. Yüzyılda Livane Kazası Halkının Yurtluk-Ocaklık Maaşları Hakkındaki Talepleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 15/31 (Kasım 2021), 125-142. <https://doi.org/10.18220/kid.1017384>.
- Zimmer, Ernst, "Murgul Bakır Mağdeni", *Çoruh Dergisi* 1/3 (Haziran 1938), 13-20.

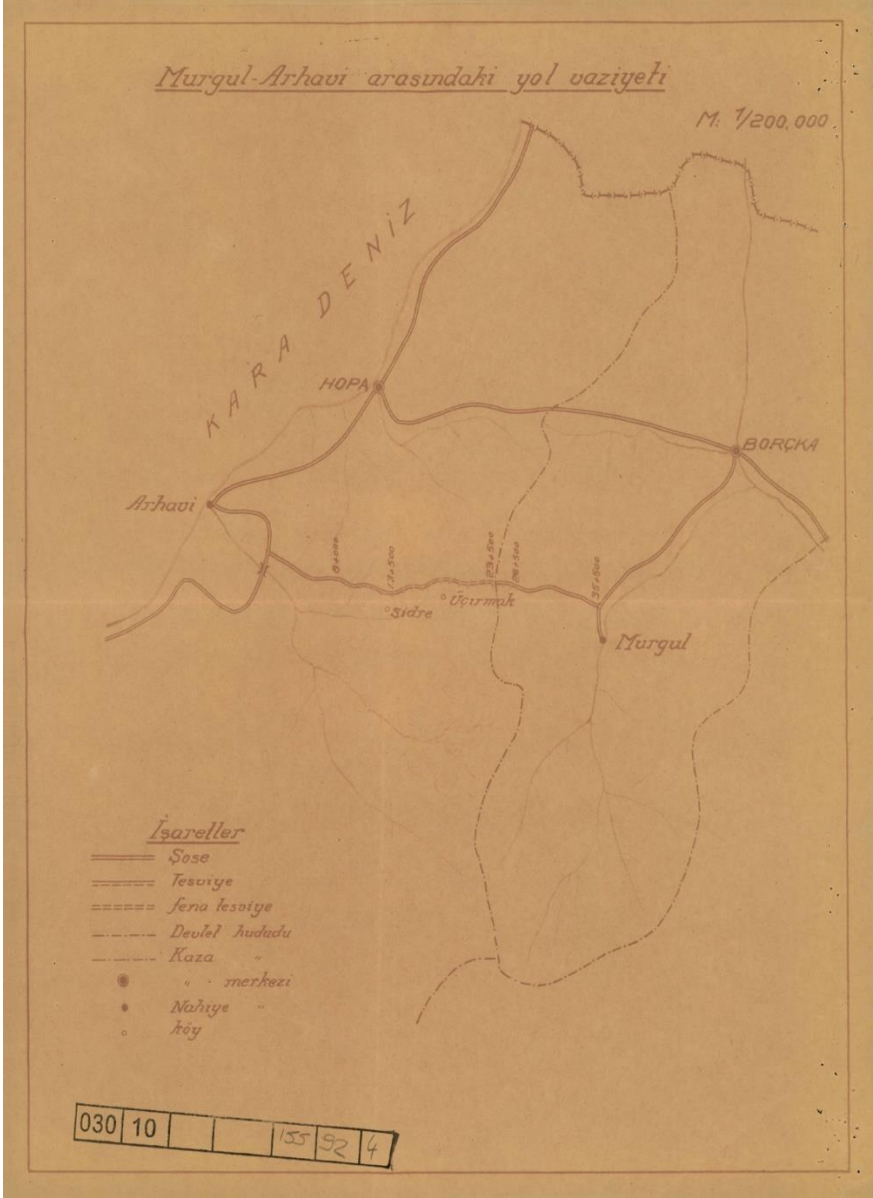
EKLER**Ek1: Murgul Bakır Fabrikası (1961)**

Kaynak: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/208110>

EK 2: Murgul Bakır İşletmeleri, Fabrikanın Makine Dairesi

Kaynak: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/196861>

EK 3: Murgul-Arhavi Yol Durumu

Kaynak: BCA, 30-10-0-0/155-92-4/04.05.1939.

EK 4: Murgul Bakır Madeni İmtiyazının Etibank'a İhalesinin Onaylanması

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

Kararname

Karar sayısı

2

Çorum Vilâyetinin Murgul Nehiyesindeki bakır madeni imtiyazının Etibanka ihalesine dair olup Şurayıdevlet Reisliğinin 19/8/938 tarih ve 161/158/14372 sayılı tezkeresile gönderilen Ma-liye ve Nafia Dairesile Genkurul mazbateleri ve bu hususa miteallik mukevele ve şartname lâyhahaları ile yerinin haritesi, İcra Vekilleri Heyetince 24/8/938 tarihinde tetkik edilerek adı geçen maden imti-yazının ilişik mukevele ve şartnamelere göre Etibanka ihalesi onan-mıştır.

24/8/938

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

C. Başgün

Ad. V.

B. Sarıgül

M. M. V.

M. M. V.

Da. V.

Da. V.

Ha. V.

H. V.

Ma. V.

Ma. V.

Mf. V.

Mf. V.

Na. V.

Na. V.

İk. V.

İk. V.

S. İ. M. V.

S. İ. M. V.

G. İ. V.

G. İ. V.

Zr. V.

Zr. V.

020 23 21 18 94 76 16